

ბასიანის ძეგლების
2022 წლის
საკვლევი ექსპედიციის ანგარიში

თბილისი 2023

ბასიანის ძეგლების 2022 წლის საკვლევე ექსპედიციის ანგარიში

საკვლევე ექსპედიცია ჩატარდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ 2019 წელს გამოცხადებული სახელმწიფო სამეცნიერო საგრანტო კონკურსში "ფუნდამენტური კვლევებისათვის სახელმწიფო სამეცნიერო საგრანტო კონკურსის" – გამარჯვებული პროექტის – „ბასიანი - მატერიალური კულტურის ძეგლების ორენოვანი ბეჭდური და ონლაინ კატალოგი“ [NFR – 19 – 12539] – ფარგლებში. პროექტი ხორციელდება საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის მიერ.

ექსპედიციის ანგარიში მოამზადეს: პროფესორმა თეიმურაზ ხუციშვილმა (ხელმძღვანელი), ნოდარ არონიშვიდემ, დავით გაჩეჩილაძემ, ბებურ გოზალიშვილმა, ანა იმედაშვილმა, შალვა კოღუაშვილმა, პროფესორმა დავით მაისურაძემ, ლევან წიქარიშვილმა.

კონსულტანტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი კახა შენგელია; ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი თეიმურაზ ჯოჯუა; არქეოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი სამი პატაცი (თურქეთი).

ანგარიში იბეჭდება შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით.

მასალა დალაგებულია ალფბეტური ძეგლების დასახელების მიხედვით, ანბანური რიგით.

ფოტოსურათები, რომლებზეც არ არის მითითებული კუთვნილება ან ავტორი, გადაღებულია საექსპედიციო სამუშაოების დროს.

ავტორთა ჯგუფის მიერ 2012-2019 წლებში თურქეთის რესპუბლიკაში ჩატარებული 30 ექსპედიციის ანგარიშები ქვეყნდებოდა 2015 წლიდან.

Report of 2022 Research Expedition of Basiani Monuments

The research expedition was conducted the frame of the winner project – "Basiani - bilingual printed and online catalog of material culture monuments" [NFR – 19 – 12539] which was announced by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSF) in 2019 within state scientific grant competition - Scientific Research of Material and Spiritual Heritage of Georgia Aboard.

The project is being implemented by Research Center of Georgian Culture and Tourism Resources.

The expedition report was prepared by: Professor Teimuraz Khutsishvili (the head), Nodar Aronishidze, David Gachechladze, Bebur Gozalishvili, Ana Imedashvili, Shalva Koghuashvili, Professor Davit Maisuradze, Levant Tsikarishvili.

The consultants: Dr. of Philosophy in History, Professor Kakha Shengelia; Dr. of Philosophy in History, Professor Teimuraz Jojua; Dr. of Archaeology Sami Pataci (Turkey).

The expedition report is printed by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia funding.

The material is sorted alphabetically by the names of the described monuments.

Photos that are not indicated the owner or the author are taken during the expedition work.

The reports of 30 expeditions conducted by the group of authors in the Republic of Turkey in 2012-2019 have been published since 2015.

შოთა რუსთაველის
ეროვნული მეცნიერების
ფონდი

საქართველოს კულტურა და ტურისტული
რესურსების კვლევის ცენტრი
RESEARCH CENTER OF GEORGIAN
CULTURE AND TOURISM RESOURCES

© თ. ხუციშვილი, ნ. არონიშვიდი, დ. გაჩეჩილაძე, ბ. გოზალიშვილი, ა. იმედაშვილი, შ. კოღუაშვილი, დ. მაისურაძე, ლ. წიქარიშვილი.

კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, პ. სააკაძის 1, თბილისი

© T. Khutsishvili, N. Aronishidze, D. Gachechladze, B. Gozalishvili, A. Imedashvili, Sh. Koghuashvili, D. Maisuradze, L. Tsikarishvili.

"Caucasus University Publishing House", P. Saakadze 1, Tbilisi, Georgia

სარჩევი

შესავალი	4
ძველების აღწერილობა	5
აესიკომსი, მონასტერი	6
აესიკომსი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით	9
აესიკომსი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილოეთით	9
ალვარი, ეკლესია	11
ალვარი, ძველი ჯამე	12
არტიფი, ეკლესია და ძველი საცხოვრებელი სახლები	13
ახა, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით	16
ბადიჯუღინი, ეკლესია	17
ბასიანი, ეკლესია	20
ბასიანი, ციხე	20
გერდეკაია, კოშკი	22
დელილერი, ნაგებობა	23
ეზირმეიკი, ძველი თურბე	24
ეიუფლერი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით	26
ერზურუმ-ფასინღერის გზის მე-12 კილომეტრი, კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი	27
ვალაიერი, კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი	29
ზემო კარაკალე, მეგალითური ციხე	30
ზემო კიზილკალე, ციხე სოფლის ჩრდილოეთით	32
თეფეჯიკი, სოფელში დაფიქსირებული ეკლესიის ბაზისები	33
თიზგი, ოსმალური აბანო	33
კარაველეთი, მშრალი წყობის ნაგებობა	34
მალი კოშკი, მეგალითური ციხე	34
მარიფეთი, კლდეში ნაკვეთი სენაკები	36
მარიფეთი, ნაგებობა სოფლის სამხრეთით	38
მარიფეთი, ციხე (?) და კლდეზე ნაკვეთი ჯვრები სოფლის დასავლეთით	39
მიადინი, ძველი თურბე	40
მიგნარინჩი, მეგალითური ციხე სოფლის ჩრდილოეთით	41
მიგნარინჩი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილოეთით	44
პატარა ტუ, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით	46
პორსუკი, ეკლესია	48
პორსუკი, მშრალი წყობის ნაგებობები სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით	48
რაბათი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის დასავლეთით	50
სანსორი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით	50
სერჩებოღაზი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით	51
სურბოღანი, მეგალითური (?) ციხე	52
ტალუნსი, კლდეში ნაკვეთი მონასტერი	54
ტალუნსი, ციხე	57
ქეივანჯი, ეკლესია	58
ქეშმო კიზილკალე, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით	60
ქოფრუქი, ხიდი	61
ლოჯირ კოშკი, ციხე სოფლის დასავლეთით	63
ჩერმიკსუ, ეკლესია	63
ჩოლენდერი, ხიდი	64
ხესინკარი, კლდეში ნაკვეთი მონასტერი	65
ჰაენიკი, ციხე	68
ჰანაპმეტი, ციხე სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით	70
ჰინცი, ეკლესია	71
ჰინცი, მშრალი წყობის ნაგებობა	74
დანართი	76
ლიტერატურა	85

შესავალი

ბასიანი, როგორც ერთ-ერთი ისტორიული მხარე, მოიცავდა მდინარე არაქსის ზემო წელის აუზს თავისი ერთ-ერთი მარცხენა შენაკადის – ფასიანის/ფასის წყლის აუზთან ერთად. ამჟამად, თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით, ამ ტერიტორიას მოიცავს ერზურუმის პროვინციაში შემავალი 3 რაიონი: ესენია: ფასინლერის, ქოფრუქოის და ხორასნის რაიონები. ამ სამ რაიონში სულ 200-მდე სოფელია. ბასიანი ამასთანავე იყოფოდა 2 ნაწილად: ზემო (ფასინლერის და ქოფრუქოის რაიონები) და ქვემო (ხორასნის რაიონი) ბასიანად.

გეოგრაფიულად ბასიანი წარმოადგენს საკმაოდ ვრცელ და გაშლილ ვაკეს, რომელიც სამი მხრიდან შემოსაზღვრულია მთებით და ქედებით. მას დასავლეთიდან საზღვრავს დევებოინუს ქედი, რომელიც პალანდოკენის და კარგაფაზარის მთებს შორისაა მოქცეული, ჩრდილოეთიდან კარგაფაზარის მთები და მისგან აღმოსავლეთით გაწოლილი ქედი სარიყამიშის მთებამდე, სამხრეთიდან კი შახველეთის და ჩაქმაქის მთები.

ისტორიული წყაროებიდან ჩანს რომ მხარე, უძველესი დროიდანვე თავისი სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე დიდ ინტერესს იწვევდა სხვადასხვა სახელმწიფოებში. შესაბამისად ეს ტერიტორია ხშირად გადადიოდა ხელიდან ხელში. ასურეთი, ურარტუ, დიაოხი, რომის იმპერია, სომხეთი, სპარსეთი, არაბეთი, საქართველო, თურქ-სელჩუკები ეს იმ სახელმწიფოების და იმპერიების არასრული ჩამონათვალია, რომელთა შემადგენლობაშიც ბასიანი გარკვეული პერიოდი შედიოდა ხოლმე. XVI საუკუნის შუა ხანებიდან მხარე უკვე საბოლოოდ შევიდა ოსმალეთის იმპერიის, შესაბამისად თურქეთის შემადგენლობაში.

ამ მხარეში არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლების მდგომარეობის შესახებ საკვლევი ექსპედიციები ქართული მხარის მიერ პრაქტიკულად არ ჩატარებულა.

ექსპედიციის ანგარიშში წარმოდგენილია მასალები ისტორიული ბასიანის კულტურის ძეგლების თანამედროვე მდგომარეობის შესახებ. საკვლევი ექსპედიცია ჩატარდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ 2019 წელს გამოცხადებული სახელმწიფო სამეცნიერო საგრანტო კონკურსში – “ფუნდამენტური კვლევებისათვის სახელმწიფო სამეცნიერო საგრანტო კონკურსის” – გამარჯვებული პროექტის – „ბასიანი მატერიალური კულტურის ძეგლების ორენოვანი ბეჭდური და ონლაინ კატალოგი“ [NFR – 19 – 12539] – ფარგლებში. პროექტი ხორციელდება საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის მიერ.

2022 წელს ჩატარდა 1 ექსპედიცია (9 დღე) ისტორიულ ბასიანის ნაწილში (თანამედროვე ფასინლერის და ქოფრუქოის რაიონებში). შესწავლილია ამ მხარეში მდებარე 100-მდე სოფელი, ნასოფლარი და მათი მიდამოები. დაფიქსირდა ლიტერატურიდან ცნობილი 30-მდე ძეგლის თანამედროვე მდგომარეობა (ძეგლები ძირითადად თურქულ ლიტერატურაში იყო მოხსენიებული). გარდა ამისა, გამოვლინდა 25-მდე უცნობი ძეგლი, რომლებიც არ იყო მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

დაფიქსირებულ ძეგლთა შორისაა: ეკლესიები, მონასტრები, ციხეები, ხიდები, მშრალი წყობის სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები. აგრეთვე ცალკეული თურქული ძეგლები (ჯამეები, თურბეები და სხვა).

მოხდა ზემოხსენებული თითოეული ძეგლის ფოტოფიქსაცია, დადგინდა GPS კოორდინატები და მომთბელ იქნა შესაბამისი ლიტერატურა.

ექსპედიციებისას მიკვლეული ყველა მნიშვნელოვანი სიახლე განთავსებულია „კვლევის ცენტრის“ ვებსაიტზე გვერდზე (საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრი).

ძეგლების აღწერილობა

მასალა დალაგებულია აღწერილი ძეგლების დასახელების მიხედვით, ანბანური რიგით.

აკსიკომსი, მონასტერი

ისტორიული ბასიანის სოფელი აკსიკომსი, თანამედროვე დემირდოვენი, ფასინლერის რაიონი, ერკურუმის პროვინცია (Demirdöven, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა ნაშთები მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, მთის ფერდის მოსწორებულ ბაქანზე. სოფლიდან დაახლოებით 700-800 მეტრის მოშორებით (40°01'29.46"N; 41°43'05.13"E). არსებული მდგომარეობის გათვალისწინებით რთულია ძეგლის ზუსტი ზომებისა და საერთო მასშტაბის შესახებ მსჯელობა. აღნიშნულ ტერიტორიაზე ფიქსირდება მინიმუმ ორი სამშენებლო ფენა, რომელთა ნანგრევებიც ერთმანეთშია არეული. სადღესოდ მოცემული ნაწილების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ერთი ნაგებობის სიგრძე დაახლოებით 16-18 მეტრი, ხოლო სიგანე 10-12 მეტრამდე უნდა ყოფილიყო. მისი კედლების ერთი ნაწილია შემორჩენილი და მათი სიმაღლე 5-6 მეტრს აღწევს. რაც შეეხება მეორე ნაგებობას, აქ კვალი თითქმის აღარ აღინიშნება – შემორჩენილია მხოლოდ ძეგლის ნანგრევები. რომლებიც ერთმანეთშია არეული და, ამდენად, შეუძლებელი ხდება, როგორც გეგმარების, ისე რაიმე ზომებისა და მასშტაბის განსაზღვრა.

მთის ფერდობზე, მოსწორებულ ტერიტორიაზე, ორი მთის შუა წელზე განთავსებული კომპლექსის სრული სახით აღქმა, დაზიანების გამო, ვერ ხერხდება, თუმცა ჩანს საერთო გეგმარებითი კომპოზიციის ცალკეული მონაკვეთები. აღსანიშნავია, რომ კომპლექსი მოსაზღვრული იყო გალავნით, რომლისგანაც მცირე ფრაგმენტები, გეგმის დონეზეა გადარჩენილი. ისიც მხოლოდ რამდენიმე მონაკვეთზე. გალავნის შიგნით მოქცეულია მინიმუმ ორი ტაძრის ნანგრევი, რომლებიც ერთმანეთის გვერდითაა განთავსებული. არსებული მონაცემების მიხედვით, ფეხზე მდგომი სახით, დარჩენილია მხოლოდ ერთი, ტაძრის დასავლეთი მონაკვეთი. წარმოდგენილია, სახურავიქვეული მცირე ფრაგმენტი, სადაც ერთგვაროვანი სიმაღლის სამი (დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი) კედელი იკითხება – აქედან დასავლეთი სრული სახით, ხოლო ჩრდილო-სამხრეთი მონაკვეთები სასახევროდაა შემორჩენილი. საერთო სახით, შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის ნახევარი შემორჩენილია დაზიანებული სახით, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი სრულადაა განადგურებული და ნანგრევების გროვადია ქცეული.

საყურადღებოა, რომ არსებობს აღნიშნული ძეგლის საარქივო ფოტო, რომლის მიხედვითაც ნათლად იკითხება კომპლექსის საერთო სახე და მისი შექადგენელი ნაწილების არქიტექტურული რაგვარობა, ზომები და მასშტაბი. საარქივო ფოტოს მიხედვით ნათლად განირჩევა დაახლოებით 4.5-5 მეტრისაღმა მართკუთხა გეგმარების გალავანი, რომლის აღმოსავლეთ კიდეშიც ჩანს სამონასტრო ნაგებობების ნანგრევები. ფოტოზე ასევე დაშლილი სახითაა შემორჩენილი ეკლესიის აღმოსავლეთით არსებული კიდეც ერთი, მართკუთხა გეგმარების შენობა. ხსენებული ყველა სათავსო თუ გარკვეული დანიშნულების შენობა გალავნის ჩათვლით, ნატეხი ქვითაა ნაგები, განსხვავებით გალავნით მოსაზღვრული ტერიტორიის თითქმის ცენტრში მოქცეული გუმბათოვანი ტაძრისა, რომელიც კარგად დაჭრილ-დამუშავებული კვადრებითაა ნაშენი. გუმბათოვანი ეკლესია სრული სახით იკითხება საარქივო ფოტოზე – ჩანს მხოლოდ დაზიანებული სახურავი, მისი დამტვერელი ლორფინის ნაწილები. ფოტოს მიხედვით შენობის მხოლოდ ზედა ნაწილი იკითხება, სადაც განირჩევა ცილინდრული გუმბათი და მისი საყრდენი კვადრატის ნაწილი. გუმბათის ყელიც, რომლის ფასაღზეც თორმეტმალღანი დეკორატიული თაღლია შემორჩენილი, გაჭრილია ოთხი სარკმელი. ნაგებობის ქვედა კორპუსი კვადრატს მიახლოებული მართკუთხა მოხაზულობისაა და მცირედაა წაგრძელებული აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე. გუმბათის გადახურვა მაღალი კონუსის სახითაა წარმოდგენილი. საარქივო ფოტოს მიხედვით ნაგებობა, რომელიც სადღესოდაა შემორჩენილი, დაახლოებით იმავე მდგომარეობაშია მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ამჟამად შემორჩენილი ნაშთის სახურავიც ჩაქცეულია. ამრიგად, სხვადასხვა დროის სამშენებლო პერიოდის სამონასტრო კომპლექსი ორ ეკლესიას მოიცავდა, რომელთაგან ერთი საარქივო ფოტოზე იკითხება და დღეს სრულადაა განადგურებული, ხოლო მეორე ამ გუმბათოვანი ტაძრის დასავლეთით, მასზე მიჯრით მიდგმული, შედარებით უფრო ძველი ტაძარი – საარქივო ფოტოზეც კი მისი მხოლოდ დასავლეთი ნაწილია დარჩენილი. გამოდის, რომ ორი ეკლესიიდან, რომლებიც ერთმანეთის პირისპირაა ნაგები, გუმბათოვანი შედარებით მოგვიანო ხანისაა, ხოლო მის უკან დარჩენილი ნაშთი, ნაგები რიყისა და ნატეხი ქვის საფასადო წყობით, ადრეულია. როგორც ჩანს, თავდაპირველი ნაგებობა, ალბათ ასევე გუმბათოვანი,

ნაწილობრივ დაინგრა, უფრო ზუსტად მისი აღმოსავლეთი მონაკვეთი გუმბათისა და მის ქვეშ არსებული კვადრატის ჩათვლით, სადაც მოგვიანო პერიოდში ახალი, შედარებით მომცრო, განსხვავებული გეგმარების, გუმბათოვანივე ეკლესია აუგიათ.

ამჟამად, შემორჩენილი ძველი ეკლესიის ნაშთი შედგება დასავლეთი ნაწილისგან, სადაც ჩანს გუმბათოვანი ეკლესიის მცირე მონაკვეთი. ესაა ნატეხი და რიყის ქვის საფასადო წყობის ეკლესიის ნაწილი, რომლის ინტერიერიც კარგად თლილი, სხვადასხვა ფერის, კვადრებით უნდა ყოფილიყო მოპირკეთებული. საფასადო წყობა შემორჩენილია, თუმცა ინტერიერში კვადრების დიდი ნაწილი დაკარგულია. დასავლეთი კედელი მთელი სიგრძით, ხოლო ჩრდილოეთი და სამხრეთი სანახევროდაა წარმოდგენილი. აღნიშნული ნანგრევების წინა მხარეს, გეგმის დონეზე, განირჩევა სავარაუდოდ თავდაპირველი ეკლესიის ნაწილები, თუმცა არეული ნანგრევების გამო, მისი დეტალური გარჩევა ვერ მოხერხდა. ძეგლის დასავლეთი კედლის ზედა მონაკვეთზე განირჩევა ნახევარწრიულ ფორმაზე დარჩენილი წყობის ნაწილი, ხოლო ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებზე გვხვდება კამარის ნაწილები. ნაგებობის ინტერიერში ჩამოშლილი ნანგრევების გამო მისი ქვედა არეები სრულადაა დაფარული, ამიტომ დასავლეთი კედლის ცენტრში, ძალზე დაბალ დონეზე, ჩანს გამონანგრევი არე, რომლის გაიგივებაც შესასვლელთან ვერ ხერხდენა.

თურქი მკვლევარი სევანი ნიშანიალის ცნობით, ეს ძეგლი იყო სომხურ წყაროში (სტეფანოს ტარონეცი X-XI სს.) მოხსენიებული აკსიგომის მონასტერი. ძეგლი, ასევე მოხსენიებული აქვს რამდენიმე თურქ მკვლევარს, სადაც ისინი ძეგლს ციხედ მიიჩნევენ.

ფოტო 1. მონასტრის საარქივო ფოტო

ფიგურა 4

ფიგურა 6. ეკლესიის ინტერი., ჩრდ. კამარის ფრაგმენტი

აკიკომსი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი აკიკომსი, თანამედროვე დემირდოვენი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Demirdöven, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 3.5 კილომეტრის მოშორებით, მთის თხემზე ($40^{\circ}03'25.58''N$; $41^{\circ}42'25.06''E$). ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ვერ მოხერხდა. როგორც Google Earth რუკაზე ჩანს, ნაგებობა მართკუთხა გეგმარებისა და სავარაუდოდ ნაგებია უხეშად დამუშავებული საშუალო ზომის ქვით. ნაგებობის სიგრძე 45 მეტრია, ხოლო სიგანე 30 მეტრი.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1 ნაგებობის მდებარეობა (Google Earth)

აკიკომსი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილოეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი აკიკომსი, თანამედროვე დემირდოვენი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Demirdöven, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

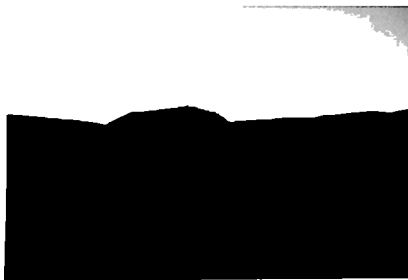
სოფლის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 3 კილომეტრის მოშორებით, პატარა გორაკის თხემზე, მდებარეობს ნაგებობის მცირე ნაშთები ($40^{\circ}03'20.76''N$; $41^{\circ}43'39.24''E$). ძეგლი განთავსებულია მოგვიანებით შექმნილი ჰესის პირას. შემადგენელი ბორცვის ზედაპირზე არსებულ მცირე შვერილ-ბაქანზე. ძლიერ დაზიანებული და გეგმის დონეზე, სრული საბით, ვერ-წაკითხვადი ნაგებობის ნაშთები, „ხელოვნურად შემალუბრებული“ ბორცვზე განთავსებული, თუმცა ვფიქრობთ, რომ აღნიშნული მიწის შვერილი სრულად ხელოვნური ყრილი არ უნდა იყოს და ეს შთაბეჭდილება საერთო პროპორციებითა და მოსწორებული ზედაწელით იქმნება. წრიული გეგმარების შენობის ნაშთები შემადგენელი ბორცვის ბუნებრივ რელიეფს შემოსდევს და მისი დიამეტრი დაახლოებით 30-35 მეტრი უნდა იყოს, ხოლო ზედაპირზე შემორჩენილ კედელთა მაქსიმალური სიმაღლე 1-1.2 მეტრს აღწევს. ნაგებობის დიდი ნაწილი მცენარეული საფარისა და მიწის ქვეშა მოქცეული – ამდენად, მის პერიმეტრზე არსებული, მთის თხემს უწყვეტად შემოვლებული, შვერილობა სწორედ კედელთა ნაშთებს წარმოადგენს, რომელიც დროთა განმავლობაში მიწის ქვეშ მოექცა.

ძირითადი. გარშემომწერი კედლების ნაშთების გარდა, ნაგებობის პერიმეტრზე იკითხება „შიდა უბნების“ მომნიშვნელო, კონსტრუქციული თუ ფუნქციური დანიშნულების კედელთა ნაწილები, რომელთა სრული გეგმარება არც ერთ მონაკვეთზე აღარ ჩანს. წრიული მოსაზულობის ძეგლის გარე, „გალავნის“ კედლები, თითქმის სრულადაა განადგურებული, თუმცა არსებული მდგომარეობის მიხედვით ჩანს, რომ მიწაყრილის სახის მქონე ბორცვების ქვეშ უნდა იყოს მოქცეული კედელთა სტრუქტურა. ალაგ-ალაგ ჩანს კედლის შემორჩენილი წყობის ნაწილები, როგორც „გალავანზე“, ისე შიდა პერიმეტრზე – ერთ-ერთ ასეთ მონაკვეთზე იკითხება წყობის რამდენიმე რიგი, სადაც გვხვდება მშრალი წესით ნაგები კედლის ნაწილები. ესაა საშუალო ზომის ვულკანური წარმოშობის ქვითა ირეგულარული განლაგება, რომელიც ნაგებობის მომსაზღვრელი ძირითადი კედლის შიდა არეზეა განთავსებული. ასეთივე წყობით ნაგებ კიდევ ერთ ფრაგმენტს უშუალოდ შიდა პერიმეტრზე ვხვდებით, რომლისგანაც მხოლოდ ერთი კედელია დარჩენილი. გარდა ბუნებრივი დაზიანებისა, აღსანიშნავია განძის მაძიებელთა მიერ გადათხრილი მონაკვეთები, რომლის განათხარი მიწა და ქვები ირგვლივ, სრულებით უსისტემოდაა მოხვეული.

არასტანდარტული წრიული გეგმარების ძეგლი მოიცავს მთავარ, გარე კედლებს, რომელიც შემოსაზღვრავს ძირითად სივრცეს. კედლები საკმაოდ მძლავრი უნდა ყოფილიყო სადღისოდ შემორჩენილი ქვის წყობები, რომლებიც ამ დრომდე მიწის ზემოთ დარჩა, შედარებით მცირე ზომისაა, თუმცა სავარაუდოა, რომ მათ ძირზე გაცილებით მასიური ლოდები იქნება დალაგებული. არსებული ვითარების მიხედვით, აშკარა ხდება, რომ გაქმენდით სამუშაოების შემთხვევაში, მიწის ქვეშ მოქცეული „გალავნის“ კედლების დიდი ნაწილი თავდაპირველი სახით გამოჩნდება. გარდა შენობის ძირითადი მონაკვეთის მომსაზღვრელი კედლებისა, „ინტერიერში“ იკითხება მრავალი სათავსის ნაშთი, რომლებიც ნაგებობის შიდა პერიმეტრის ფუნქციურ და კონსტრუქციულ ნაწილებს წარმოადგენდა. აღსანიშნავია, რომ კედლის წყობა, შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით, შემდეგი სტრუქტურით უნდა ყოფილიყო ნაგები: ქვედა მონაკვეთზე, ერთგვარ საძირკვლად, მოზრდილი ქვები ან ლოდები იქნებოდა დალაგებული, რომელზეც აღმართული-მოწყობილია შედარებით მცირე ზომის ქვები. ვულკანური წარმოშობის საშენი მასალა არასტანდარტულია და მათ ზედაპირზე არ აღინიშნება დამუშავების კვალი. კედლები გარე და შიდა პირზე გასწორებული უნდა ყოფილიყო, ხოლო მათ შორის არე, დაახლოებით 2 მეტრი, ამოვსებული მცირე ზომის ქვა-ყრილებით. სწორედ შენობის კედლების ზედა მონაკვეთებია მიმოხეული, როგორც შიდა პერიმეტრზე, ისე ბორცვის დამრეც ფერდობებზე.

ნაგებობის მდებარეობის, მისი განთავსების არეალის, გეგმარებითი სტრუქტურის, სამშენებლო ტექნიკის, ქვის ჯიშისა და წყობის სასიათის თუ საერთო პროპორციების მიხედვით, უნდა ვიკარაუდოთ, რომ ძეგლი მეგალითური კულტურის სათავადაცვო-სამოსახლო არქიტექტურის ტიპს განეკუთვნება. რომლის შესახებ მეტი ინფორმაციის მიღებისთვის საჭიროა მრავალმხრივი კვლევების ჩატარება, როგორც სახელოვნებო-მცოდნეო, ისე არქეოლოგიური მიმართულებით.

ჩატარება არ არის მოსალოდნელი ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი

ფოტო 2. გალავნის კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 3. განძის მახლობელთა განათსარი

ფოტო 4. ნაგებობის ინტერიერის ფრაგმენტები

ალვარი, ეკლესია

ისტორიული ზასიანის სოფელი ალვარი, თანამედროვე ალვარი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Alvar, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

სოფლის განაპირას, ცენტრიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით ორი კილომეტრის მოშორებით, სახნავ-სათესი მიწდევრების ტერიტორიაზე ადგილობრივი მოსახლეობა მიუთითებს კონკრეტულ მონაკვეთს, სადაც ეკლესია უნდა მდგარიყო ($39^{\circ}56'48.56''N$; $41^{\circ}36'38.93''E$). დასახელებული ადგილი წარმოადგენს მცირე ზომის შემადგენელ ბორცვს გაშლილ მიწდევრებზე – ამჟღავნებული ბაქანი მიწდევრის დონიდან დაახლოებით 1.5-2 მეტრითაა ამოზრდილი, ხოლო მისი სიგრძე-სიგანე 7×8 მეტრია.

დასახელებული ბორცვი, რომ ბუნებრივი წარმონაქმნი არაა, ეს პირველადი დაკვირვებისთანავე ნათელი ხდება – ღია, გაშლილ ველზე იკითხება მეტ-ნაკლებად სტრუქტურირებული, წრიული მოხაზულობის მქონე, დაახლოებით 2 მეტრიანი შევიწროების ბორცვი, შემადგენელი და ზედაპირ-მოსწორებული ბაქნით, სადაც ამჟამად ნაგებობის კვალი არ შეინიშნება. აღნიშნული მონაკვეთის ფორმის, ზომისა და ირგვლივ მიმოფანტული რამდენიმე ქვის გათვალისწინებით (ერთ-ერთ მათგანზე ნათლად ჩანს მართკუთხა, ბუდისებრი ჩანაკვეთი), სრულებით ლეგიტიმურად მიგვაჩნია ვარაუდი, მოცემულ ტერიტორიაზე წარსულში ნაგებობის არსებობისა.

აღნიშნული ბორცვის ქვეშ ამჟამადაც შემორჩენილი უნდა იყოს თავდაპირველი ნაგებობის საძირკველი და, შესაბამისად, მისი გეგმარება, რომლის წაკითხვაც ნათელს მოჰყენდა ძეგლის ფუნქციას. არსებული მდგომარეობის გათვალისწინებით კი ძნელია რაიმე ვარაუდის გამოთქმა. მოსასალომოს მოსაზრება, რომ აქ შეიძლება ეკლესია მდგარიყო. არაა გამოსარიცხი, თუმცა ბორცვის მკაცრად მოსაზღვრული წრიული ფორმა, ზოგადი სახით, მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს ოსმალური აკლდამის საერთო „პროპორციებთან“, მისი გეგმარების მოხაზულობასთან.

აქვე აღსანიშნავია, რომ წარმოდგენილ რეგიონში მიკვლეული რამდენიმე ოსმალური აკლდამა, ზოგადი პროპორციებით, გეოგრაფიული განთავსების არეალითა და მის ირგვლივ არსებული, ხელოვნურად მოსწორებული ბაქნით, აშკარა სიახლოვეს აკლდამს მოცემული ტერიტორიის გარეგნულ იერ-სახესთან.

ეკლესია არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2. ეკლესიის ადგილის საერთო ხედი

ფოტო 3. 4. ძეგლის პერიმეტრზე არსებული ფრაგმენტები

ალვარი, ძველი ჯამე

ისტორიული ბასიანის სოფელი ალვარი, თანამედროვე ალვარი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Alvar, Pasinler İlçesi, Erzurum ili).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის ცენტრში და წარმოადგენს ჯამეს ($39^{\circ}56'29.85''\text{N}$; $41^{\circ}36'45.08''\text{E}$). რომელიც მოიცავს დაახლოებით 8-9 მეტრის სიმაღლის მიწარეთს, შენობის ძირითადი კორპუსის დაახლოებითი სიგრძე-სიგანე 12×10 მეტრია და შედგება რამდენიმე ოთახისგან.

ძველი ნაწილობრივ თავდაპირველი სახითაა შემორჩენილი, თუმცა განირჩევა მოგვიანო გადაკეთებების კვალი, როგორც გარე მასებში, მინამენებით, ისე ინტერიერში გადაკეთებულ-გადაღებული კედლების სახით. სახეცვლილი მონაკვეთები ნათლად შეიგრძნობა შენობის ინტერიერში, სადაც ჩანს მინამენების, კარ-სარკმლებისა და სხვა დეტალების შეცვლილი, მოგვიანო იერი. აღსანიშნავია, რომ ყველაზე უკეთ შემორჩენილ ნაწილს ჯამეს ცენტრალური დარბაზი წარმოადგენს. სადაც იკითხება აღნიშნული არქიტექტურისთვის სახასიათო ყველა ელემენტი. შიდა სივრცის ძირითადი მორგანიზებლად ხის მასალაა წარმოდგენილი – გვხვდება პირამიდული პრინციპით, საფეხუროვანი წყობით, გადაწყვეტილი ჭერი, რომლის ცენტრალური კვადრატ გაფორმებულია სხვა კვირის ელემენტებით. მოცემულია შიდა კვადრატის მორგანიზებული ოთხი სკეტი დამუშავებული ვერტიკალური, ღაროვანი ჩანაკვებით. აღნიშნული დარბაზის შიდა პერიმეტრზე, სამი მხრიდან, მსუბუქი კონსტრუქციის მქონე ღია მჭირე სართულია წარმოდგენილი. რომლის დაბალი მოაჯირებიც გაფორმებულია მართკუთხა და რომბ-ვარსკვლავისებრი ბადით. ცენტრალურივე დარბაზის სხვადასხვა კედელში განთავსებულია რელიეფური თავსართებით დასრულებული ნიშები, რომელთაგან ერთი, მიკრაბი, მსატერული თვალსაზრისით განსაკუთრებით აქცენტირებულია მის თავსართ დეკორად სტატიკური გაფორმების ორნამენტია დატანილი. ინტერიერში განთავსებულია სხვადასხვა დანაშნულების ხის კონსტრუქციები მათ შორისაა მინბარი, რომლის „კედლებიც“ სადღისოდ გადაღებულია, თუმცა ალაგ-ალაგ, საღებავის ანატეხების ქვეშ მოჩანს წითლად და ლურჯად დატანილი ორნამენტული დეტალები. შენობის ინტერიერში ხის დეკორირებული კარნიზების არეზე, საღებავის ქვეშ, აღიქმება არაბულენოვანი წარწერები, ისევე როგორც კედლის გარკვეულ სიბრტყეზე, ასევე გადაღებულ მონაკვეთებზე. შემორჩენილია განსხვავებული ფორმის, ზომისა და თარიღის ფრაგმენტი, გაფორმებული არაბულენოვანი წარწერებითა და რელიგიურ-სიმბოლური დატვირთვის მქონე ელემენტებით.

შენიშნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და დღემდე თითქმის უცვლელად მოღწეული ნაწილი, წრიული გეგმარების მქონე, მიწარეთი კარგად დამუშავებული, რუხი ფერის მოზრდილი კვადრებითაა ნაგები. მიწარეთის ცილინდრული მასის შუა წელზე წარმოდგენილია ამავე ფორმის შევრილი აივანი, რომელიც ასევე ქვისგანაა ნაგები. შესასვლელი მოწყობილია ჯამეს ცენტრალური დარბაზის კუთხეში განთავსებული კარიდან, სადაც ნათლად იკითხება დიდი ოსტატობით შესრულებული ჩახვეული კბის უჯრედი. მიწარეთის სრული დათვალიერება ვერ მოხერხდა, თუმცა აშკარად იკითხება, როგორც ინტერიერში ისე ექსტერიერში მისი თავდაპირველი სამშენებლო ფენა, რომელიც თითქმის უცვლელი სახითაა წარმოდგენილი.

აღნიშნულის ნაგებობის თარიღის გარკვევა რთულია, რადგან ინტერიერში არაბულად შესრულებული წარწერების ამოკითხვა ვერ ხერხდება – ერთი მხრივ დაზიანების, ხოლო მეორე მხრივ იმის გამო, რომ სადღესოდ ეს წარწერები გადაღებილია. წარწერები დამატებით მუშაობას საჭიროებს, თუმცა ზოგადი არქიტექტურული ნიშნების მიხედვით საფიქრებელია, რომ ეს უკანასკნელი XVIII ან XIX საუკუნეებშია აგებული.

ჯამე არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

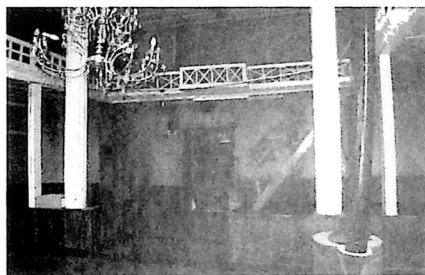
ფოტო 1. ჯამეს საერთო ხედი

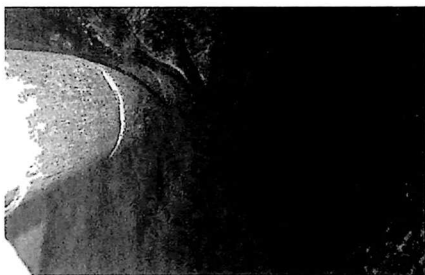
ფოტო 2. ჯამეს ინტერიერი, მინარია

ფოტო 3. ჯამეს ინტერიერი

ფოტო 4. ჯამეს ინტერიერი, ხედი აღმოსავლეთით

ფოტო 5. ჯამეს მინარეთის კიბის უჯრედი

არტიფი, ეკლესია და ძველი საცხოვრებელი სახლები

ისტორიული ბასიანის სოფელი არტიფი, თანამედროვე ოთლუქქაფი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Otlukkapı, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

სოფლის ცენტრში, ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით, მდებარეობდა ეკლესია ($39^{\circ}53'50.32''N$; $41^{\circ}40'19.42''E$). ამჟამად ეკლესიისგან არანაირი არტეფაქტი არაა შემორჩენილი. ერთ-ერთი ადგილობრივი მოსახლის თქმით, 1960-იან წლებში, ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი ეკლესიის მცირე ფრაგმენტები. ხოლო მის ბაბუას, ეკლესია მთლიანი ახსოვდა და მისი თქმით ეკლესია საკმაოდ მოზრდილი უნდა ყოფილიყო.

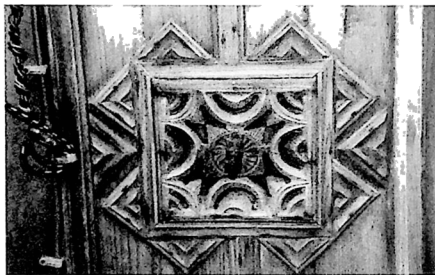
სოფლის ტერიტორიაზე მდებარეობს ძველი ნაგებობები სხვადასხვა მიმართულებით – მათ შორის, სოფლის ცენტრში განთავსებულია ძველი სახლი, რომელიც მოგვიანებით მეჩეთად იქნა გადაკეთებული და სახლი, რომელიც თავდაპირველი ფუნქციითაა შენარჩუნებული, თუმცა ძლიერაა დაზიანებული.

შენობა, რომელშიც ამაჰად ჯამეა განთავსებული. ძლიერაა სახეცვლილი მინაშენებით ($39^{\circ}53'53.34''N$; $41^{\circ}40'8.60''E$). ნაგებობის ფასადი შეცვლილია მოგვიანო ნალესობით, ხოლო ძველი საფასადო სარკმლები მეტალო-პლასტმასის ფანჯრებითაა შეცვლილი, თუმცა ამავე არეზე განირჩევა ძველი წყობის ნაწილები და ხის. ბოლოებდამუშავებული, გადახურვის კონსტრუქციის ნაწილები. ჩანს შენობის ძირითადი კორპუსის კუთხის არეებზე დალაგებული მასიური, მოყვითალო ფერის, კარგად თლილი კვადრები. შენობის თავდაპირველი სიძველე მეტ-ნაკლებად შენარჩუნებულია ინტერიერში, ძეგლის ცენტრალურ, მთავარ ოთახში, სადაც ახლა ჯამეა მოწყობილი. ინტერიერის ძირითად აქცენტს და მხატვრული გადაწყვეტის არსებით მაორგანიზებელს ხის მასალა წარმოადგენს. მცირე ზომის, დაახლოებით 5x6 მეტრის სიგრძე-სიგანის ოთახის კერი სრულად ხისგანაა დამზადებული და გაფორმებულია სხვადასხვა სახის მცირე ორნამენტული დეკორის ელემენტებით. ოთახში შემავალი ერთადერთი შესასვლელი ორმაგი კარით იხურება, საიდანაც გარეთა, ხის კონსტრუქციით დამზადებული მექანიკური თვითმკეტითაა აღჭურვილი. ოთახში მოცემულია დიდი ზომის სათავსი, ასევე ხის მასალით დამზადებული, რომლის სხვადასხვა „კედელი“ ცხაურ-ზადისებრი რიკულებითაა გაფორმებული. ოთახის კერს დაუყვება ორნამენტული კანონიზი. ფანჯრები ერთმანეთის გვერდით, მცირედი ინტერვალითაა წარმოდგენილი, ხოლო მათ შორის, ზედა მონაკვეთზე, ხის დაფაზე დატანილია არაბულენოვანი წარწერა, რომელიც შესაძლოა შენობის დათარიღებისთვის მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავდეს, თუმცა ამ ეტაპზე მისი ამოკითხვა ვერ მოხერხდა. კედლებზე განთავსებულია ორი, ხის მარტივი კანტით მოჩარჩოებული, მინაზე შესრულებული მხატვრობის ნიმუში, სადაც დატანილია არაბულენოვანი წარწერები.

საფიქრებელია, რომ ნაგებობა ავტენტური ინტერიერითა და საფასადო არეზე შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით XIX საუკუნის ბოლოს ან საუკუნეთა მიჯნის მშენებლობას წარმოადგენდეს. თუმცა დამატებითი ინფორმაციის მიღება შესაძლებელი იქნება ინტერიერში მოცემული წარწერის ამოკითხვის შემთხვევაში.

ფოტო 1. ძველი სახლის საერთო სედი

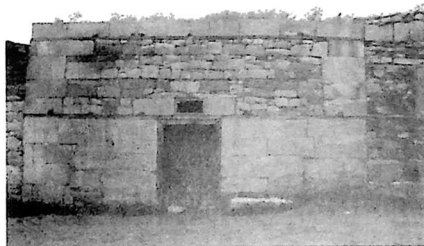

ფოტო 2. ძველი სახლის კარი გომეტრიული ჩუქურთმით

მეორე ნაგებობა, რომელიც განთავსებულია ასევე სოფლის ცენტრში ($39^{\circ}53'50.06''N$; $41^{\circ}40'17.62''E$), წარმოდგენს საცხოვრებელ სახლს, რომელიც გარეგნული თვალსაზრისით სახეცვლილია, თუმცა ფოქსირდება ძველი ქვის წყობა შედგენილი ყვითელი ფერის, კარგად დამუშავებული კვადრებით. ნაგებობის საფასადო ნაწილი, რომელიც ქუჩაზე გამოდის, შედგება პირობითად ორი ნაწილისგან, რომელიც ხის, კვადრატული კვითის მქონე, ძელითაა გაყოფილი ორ ნაწილად. აღნიშნულ ფასადზე იკითხება ერთი შესასვლელი, ხის კარით და მის თავზე გაჭრილი მცირე ზომის სარკმელი. ხის ძელის ქვედა მხარეს კვადრები დიდი ზომისაა და ჰორიზონტალურ რიგებად დაწყობილი, ხოლო მის ზემოთ ამავე ჯრმის ქვის მცირე ფრაგმენტებით შედგენილი ფასადია ნაწყობი. ნაგებობა შედგება ორი ძირითადი სათავსისგან – არასტანდარტული გეგმარების მართკუთხა, ცენტრალური სივრცე, დასრულებული ხის ძელებით შედგენილი მაღალი გვირგვინით და მინაშენი, ამგვარივე წყობის მცირე გვირგვინით დასრულებული. ერთგვარ წინკარად განთავსებულ მცირე ზომის მართკუთხა სივრცეში იკითხება დაახლოებით 50-60 სმ. სიმაღლის შვერილი ბაჟანი, რომელშიც ჩასმულია ქერის შესანახი ქკერები, რომლებიც ერთმანეთს ხვრელების საშუალებით უკავშირდება. აღნიშნული ბაჟნის განაპირა

მხარეს, ქვის წყობით შედგენილი „ჯგბირის“ შირში, დატანილია წრიული ხერხელები, საიდანაც სავარაუდოდ ხდებოდა ხორბლის გადმოყრა. მოცემული ბაჟნის თავზე იკითხება მცირე ზომის მართკუთხა საზებზე დაწყობილი, მასიური ძელებით შედგენილი გვირგვინი, ცენტრში დატოვებული დიდი ზომის სასინათლო ღიობით. აღნიშნული მცირე სათავსიდან ცენტრალურ დარბაზთან დაკავშირება მართკუთხა მოხაზულობის, დიდი ზომის, კარის საშუალებით ხორციელდება, ხოლო დარბაზის მთავარ სივრცით მორგანიშნებელ ელემენტს მოზრდილი, თითქმის მთელი კვადრატის მომცველი გვირგვინი წარმოადგენს. ეს უკანასკნელი დაფუძნებულია წრის პერიმეტრზე განთავსებულ ხის ძელებზე, რომლებიც, თავის მხრივ, მართკუთხა კვეთის ბაზისებს ემყარება. აღნიშნული დარბაზის სიგრძე-სიგანე დაახლოებით 7x8 მეტრია. დარბაზის ერთ მხარეს „კვადრატისგან გასული“ წახნაგოვანი კედლების მქონე, ნახევარწრიული გეგმარების, ერთგვარი ნიშოვანი სივრცეა, სადაც გვერდით კედლებში დატანილია ერთმანეთის თავზე განთავსებული მართკუთხა ნიშები, რომლებიც შესაძლებელია ყოფილიყო ბუხარი, საცხოობი, ან რაიმე სამეურნეო დანიშნულების მქონე ელემენტი. მოცემული ნიშოვანი სათავსის წახნაგოვანი კედლები ჰორიზონტალურ რიგებად, რამდენიმე საფეხურად დანაწევრებულია კედელში ჩაშენებული ხის კვეთილი ძელებით.

ნაგებობა ძლიერაა დაზიანებული საფიქრებელია, რომ აგების შემდგომ, მეტადრე მისი ინტერიერი, თითქმის ხელუხლებლადაა მოღწეული დღემდე, რაც, თავის მხრივ, განაპირობებს მისი დაზიანების მასშტაბს. არსებული მასალის საფუძველზე შესაძლებელია მისი, ზოგადი სახით, XIX საუკუნით დათარიღება.

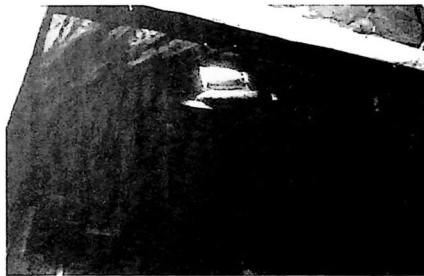
ფოტო 3. ნაგებობის საერთო ხედი

ფოტო 4. ნაგებობის ინტერიერი, გადახურვის სისტემა

ფოტო 5, 6. ნაგებობის ინტერიერი, გვირგვინი

სოფელში სხვადასხვა ნაგებობის ფასადზე ფიქსირდება კვეთილ-ორნამენტის ქვები გაფორმებული სარკმლები და ნაგებობათა კუთხოვანი არეები. ზოგიერთ სახლში შემორჩენილია ძველი ბუხრები. გარდა ამისა, სოფლის ტერიტორიაზე გვხვდება ორნამენტირებული ქვები, რომლებიც ღია სივრცეშია დალაგებული. ერთ-ერთი ასეთი ქვის შუა არეზე დიდი ხერხელია დატანილი, ხოლო მისი გვერდითი არეები დამუშავებულია მსხვილი ლილვებით აღნიშნული შეიძლება სვეტის ბაზისი ყოფილიყო.

ველუსია. ძველი საცხოვრებელი სახლები და სხვა არტეფაქტები არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 7, 8. სოფლის ტერიტორიაზე არსებული ნაშთები

ახა, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი ახა, თანამედროვე კავუშტურანი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Kavuşturan, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ძველი მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, მაღალი მთის წვერზე, ცენტრიდან დაახლოებით 1,5 კილომეტრის მოშორებით ($40^{\circ}00'56.59''N$; $41^{\circ}40'08.76''E$). ნაგებობა მოქცეულია მთის ფერდზე არსებულ კლდოვან ბაქანზე, რომელიც სამი მხრიდან ციცაბოა, სოლო ერთი მხარეს მცირე გაშლილი ველითა და ფერდობით მის უკან არსებულ მოას უკავშირდება.

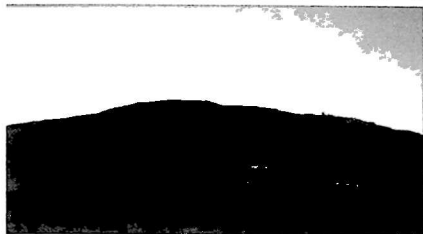
ძლიერ დაზიანებული და თითქმის განადგურებული ნაგებობის საერთო ზომებისა და მასშტაბის ზუსტი განსაზღვრა ვერ ხერხდება, თუმცა არსებული ნანგრევების მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ წრიული დაგეგმარების ამ მასშტაბური ძეგლის დიამეტრი დაახლოებით 60-70 მეტრი უნდა ყოფილიყო. მისგან სადღესოდ მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი ადგილ-ადგილ იკითხება მშრალი წყობით ნაგები კედლების მცირე მონაკვეთები. გარდა ბუნებრივი დაზიანებისა, მთელ პერიმეტრზე იკითხება განძის მაძიებელთა მიერ გავლებული თხრილები, რომლის შედეგადაც განადგურებულია კულტურული ფენები და მცირე რაოდენობით არსებული წყობის ნაწილები, სოლო მოჭრილ-ამოთხრილი მიწა და ქვები უსისტემოდაა მიმოშენებული ირგვლივ.

მთის თხემზე შორიდანვე განირჩევა წრიული გეგმარების ოდნავ შემალელებული მოკაკება, რომელიც მთელ პერიმეტრზე ერთგვარ ბაქანს იკეთებს. სადღესოდ ძეგლის არქიტექტურულ სახეზე მსჯელობა შეუძლებელია არ ჩანს დადასტურებით ნაგებობის სრული გეგმარება. მოცემული მონაკვეთის, ოდესღაც არსებული, განაშენიანების რეალურობას მიგვითითებს ხელოვნურად შექმნილი ბაქანი მთის თავზე. უამრავი რაოდენობით ფერდებზე ჩამოწოლილი ქვა-გროვები და თხემზევე ალაგ-ალაგ დარჩენილი კონცენტრიკული ქვა-ყრილები, ზედაპირზე შემორჩენილი კედლის მცირე ზომიდან გამომდინარე უნდა ვივარაუდოთ, რომ მთის თავზე დაფიქსირებული, ბაქნისებრი მშენებლობა, ქვედა შრეებში ინახავს ძველ ფენებს, რომლის მიხედვითაც შესაძლებელი იქნება მისი საერთო-გეგმარებითი და არქიტექტურული სახის დაახლოებითი წარმოდგენა. მნიშვნელოვანი ფრაგმენტები იკითხება მცირე ზომის ქვა-ყრილების სახით, სადაც მოცემულია მართკუთხა და წრიული გეგმარების ნაშთები - ამეამად, მიწით დაფარული. მთის ფერდის საწყის მონაკვეთზე შემოვლებულია დიდი ზომის თხრილი, რომელიც სადღესოდ სარწყავ არხს წარმოადგენს. შესაძლებელია დაშვება, რომ აღნიშნული თხრილი ნაგებობის თავდაპირველი, თავდაცვითი სისტემის ნაწილი იყო, თუმცა ეს დამატებითი კვლევების გარეშე მხოლოდ მოსაზრებაა.

ნაგებობის განთავსების არეალი, შემორჩენილი ნაშთების ფორმების, ქვის წყობისა და საერთო გეგმარებითი პრიციპის მიხედვით სავარაუდოა, რომ საქმე გვაქვს მეგალითური კულტურის თავდაცვით თუ სამოსახლო სისტემასთან, თუმცა საჭიროა ძეგლის მრავალმხრივი შესწავლა, რათა დადგინდეს მისი არქიტექტურულ-კონსტრუქციული თუ გეგმარებითი სახის მეტ-ნაკლებად მკაფიო სურათი. აღნიშნული კვლევების შედეგად იქნება მხოლოდ შესაძლებელი ნაგებობის დათარიღება.

ადგილობრივი მოსახლეობა ნაგებობას Topdağ/Küçükdağ Kalesi-ს (ზარბაზნის მთის/პატარა მთის ციხე) უწოდებს.

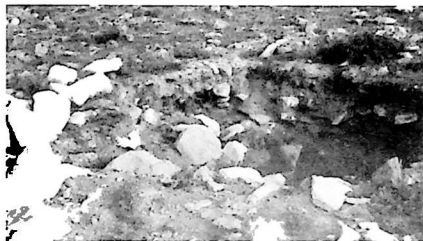
ნაგებობა მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1 ნაგებობის, საერთო ხედი

ფოტო 2 გალანის კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 3 განძის მასივებთან განთხარი

ფოტო 4 შიდა პერიმეტრზე არსებული ფრაგმენტები

ბადიჯუნი, ეკლესია

ისტორიული ზასიანის სოფელი ბადიჯუნი, თანამედროვე ესენდერე, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Esendere. Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის ცენტრში, მთავარი გზის სიახლოვეს, დღევანდელი სამეურნეო და სასოფრეო „კომპლექსის“ შუაგულში (40°00'43.72"N; 41°49'11.63"E). არსებული მშენებლობებით გარემოცული შენობის შემწევა საკმაოდ რთულია, თუმცა დარჩენილი, მაღალი კედლების გარჩევა საცხოვრებელი სახლისგან მაინც ხერხდება. ძლიერ დაზიანებული ნაგებობისგან რამდენიმე ფრაგმენტია წარმოდგენილი. მაგრამ ეს ნაწილებიც მოქცეულია ახალი მშენებლობის არეალში ისე, რომ სახლისა და სამეურნეო შენობების დიდი ნაწილი უშუალოდაა მიდგმული ძველი ეკლესიის ნაშთებს. ამდენად, ახალი მშენებლობით დაფარული და თავისთავადაც ძლიერ დაზიანებული ძეგლის ზუსტი ზომების განსაზღვრა რთულია. სავარაუდოა, რომ მისი სიგრძე დაახლოებით 25-30 მეტრი, ხოლო სიგანე 15-20 მეტრი ყოფილიყო. დღემდე სხვადასხვა მონაკვეთზე შემორჩენილი კედლების მაქსიმალური სიმაღლე 5-6 მეტრს აღწევს, ხოლო მათი სისქე 0.9-1.3 მეტრს შორის უნდა ყოფილიყო.

საკმაოდ დიდი ზომის ნაეკლესიარი ძლიერაა დაზიანებული. ზოგადი სახით შეიძლება ითქვას, რომ ნაგებობის დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხარეს კედლები სრულადაა განადგურებული, ხოლო სამხრეთითა და აღმოსავლეთით სტრუქტურის ნაწილი, ძლიერ დაზიანებული სახით, მაგრამ მაინც, შემორჩენილია. სამხრეთით ვხვდებით შენობის ორ, ერთ ზაზზე არსებულ და ერთმანეთისგან დაცილებულ კედლის ნაშთს, რომელთა სიგრძე დამოუკიდებლად 4-5 მეტრია, ხოლო სიმაღლე 4 მეტრამდე აღწევს. ეს უნდა ყოფილიყო ტაძრის სამხრეთი კედელი, რომელიც სადღესოდ მხოლოდ პერანგშემოცილი დუღაბის სახითაა მოღწეული. აღმოსავლეთით კი იკითხება საკურთხევისა და მის გვერდით არსებული პასტოფორიუმების ნაშთები. აქედან სამხრეთი პასტოფორიუმში, სადიაკვნე, დაკარგულია და მხოლოდ ფსიდის სამხრეთ კედელზე შერჩენილი ზუღების მიხედვით შეიძლება მისი ზოგადი ზომების განსაზღვრა. საკურთხეველი ნაწილობრივაა შემორჩენილი განირჩევა

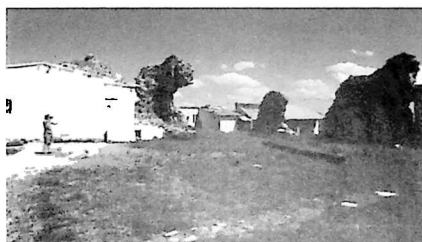
აფსიდი, სადაც ქვედა ნახევარზე პერანგის წყობაცაა შემორჩენილი და მის ჩრდილოეთ მხარეს არსებული სამკვეთლო, რომელში შესასვლელიც არ არსებობს ძეგლის ღია მხრიდან. საკურთხევლის აფსიდი და მისი მიმდებარე კედლები მტერი დაცულობით ხასიათდება – აღნიშნულ მონაკვეთზე კედლების სიმაღლე 5-6 მეტრს აღწევს. აფსიდა შუა მონაკვეთზე გახსნილია, ჩამომოლილია წყობის ის ნაწილი, სადაც სარკმელი უნდა ყოფილიყო მოწყობილი. ასევე დაკარგულია კონქი და საერთოდ აფსიდის ზედა ნახევრის მოპირკეთებული წყობა. შუაზე გახლული აფსიდის ქვედა კედელი მოგვიანო წყობით სანახევროდაა შეესებული. ჩრდილოეთი პასტოფორიუმი, სამკვეთლო სრულადაა დაფარული თანამედროვე მშენებლობით – დასავლეთიდან მას მიდგმული აქვს სახლი, ხოლო აღმოსავლეთიდან სამეურნეო დანიშნულების სათავსი. ამდენად, მასში მოხვედრა მეპატრონის გარეშე შეუძლებელი შეიქნა და საბოლოოდ ვერც მოხერხდა. შესაძლებელი გახდა მხოლოდ საკურთხევლის აფსიდში. მის ჩრდილოეთ რკალში არსებული ღრუს საშუალებით სამკვეთლოს დათვალიერება, საიდანაც გამოჩნდა ამ უკანასკნელის უაღრესად საყურადღებო გეგმარება და კედლის მოპირკეთებული წყობა. სამკვეთლო სადღესოდ სამეურნეო დანიშნულებითაა გამოყენებული ისევე, როგორც საკურთხევლი, სადაც წერილფეხა ცხოველთა სადგომია მოწყობილი.

არსებული მდგომარეობის მიხედვით, გადაჭრით ძნელია ნაგებობის თავდაპირველი გეგმარების ზედმიწევნით ზუსტი აღდგენა შესაბამისად, რთულია ძეგლის ტიპის განსაზღვრა. უდღესი ალბათობით, საქმე უნდა გვქონდეს გუმბათიანი არქიტექტურის ნიმუშთან, რომლისგანაც მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი. რთულია მსგელობა შენობის ძირითადი კორპუსის, მისი გეგმისა და სივრცითი მოწყობის შესახებ, მაგრამ გადარჩენილი ფრაგმენტები საშუალებას გვაძლევს დავაზუსტოთ ნაგებობის აღმოსავლეთი სტრუქტურა და განესაზღვროთ მისი ზოგადი სახე. ამრიგად, აღმოსავლეთით არსებული ნაწილების მიხედვით გამოდის, რომ ცენტრში მოცემულია დიდი, ნახევარწრიული მოხაზულობის აფსიდა, რომლის ორ მხარესაც მოწყობილია პასტოფორიუმები. როგორც უკვე შევნიშნეთ, სადიაკნე იმდენადაა დანგრეული, რომ მისი გეგმარების აღდგენაც კი შეუძლებელია, თუმცა შემორჩენილი სამკვეთლოს მიხედვით მისი აღდგენა არ წარმოადგენს სირთულეს. სამკვეთლოს სათავსი თითქმის სრული სახითაა მოცემული, სადაც ჩანს მისი გეგმარება – ეს გახლავთ ჯვრის ფორმაზე განვითარებული სათავსი, რომლის აღმოსავლეთი მხარე აფსიდით სრულდება, ხოლო დანარჩენი სამი მკლავი, თითო საფეხურით, მცირედაა ჩანაკვითი კედლის სივრცეში, რაც სათავსს ჯვრის ფორმის გეგმარებას აძლევს. მოცემული „მოწყობა“ წარმოადგენს თავისუფალი ჯვრის ტიპის ეკლესიის შიდა სივრცის მინი-მოდელს. სადაც აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე წაგრძელებული მცირე სათავსის ერთ მხარეს ნახევარწრიული აფსიდია, ხოლო მის მოპირდაპირედ მასში შემავალი კარი. ეს უკანასკნელი სადღესოდ არ იკითხება, რადგან მას პირდაპირ ებჯინება მიმწებებული სახლის კედელი. ის, რომ სათავსში შესასვლელი ერთადერთი კარი უთუოდ სამკვეთლოს დასავლეთ კედელში იყო მოწყობილი დასტურდება ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლების სრული დაცულობის მიხედვით, სადაც არავითარი დიობი არაა განთავსებული. რაც შეეხება აღმოსავლეთ კედელს, ნახევარწრიულ აფსიდას, მისი ქვედა ნაწილი, რაღაც დროს ჩამოშლილ იქნა, ხოლო ამჟამად, მოგვიანო კედელია ამოყვანილი, შიგნით გაჭრილი კარით. შესასვლელის დატანის შესაძლებლობა მხოლოდ დასავლეთით რჩება და ის სწორედ ამ არეზე უნდა ყოფილიყო, რომლის საშუალებითაც ეს უკანასკნელი ტაძრის ცენტრალურ კორპუსს, მის გვერდით მკლავს დაუკავშირდებოდა. სამკვეთლო მაღალი დაცულობისაა, სადაც ფიქსირდება, როგორც ზოგად-სივრცითი გადაწყვეტა, ისე მისი მხატვრული გაფორმება და ქვის მოპირკეთება. სათავსის კედლები შემოსილია რუხი ფერის, კარგად თლილი და ოსტატურად დამუშავებული, საშუალო ზომის კვადრებით, სადაც დაცულია რიგების ჰორიზონტალურობა. გადარჩენილია აფსიდის კონქის წყობა, რომლის თავზეც მოცემულია ნახევარწრიული ფორმის ორსაფეხუროვანი თალი, ხოლო მის თავზე მცირე შევირილობის შუბლი. ანალოგიური გადაწყვეტისაა სამივე მკლავი, თუმცა იმ განსხვავებით, რომ მათში თაღები მხოლოდ ერთსაფეხუროვანია. ყველა თალი კუთხის არეებზე ნაკვეთ, პროფილირებულ თარო-კაპიტელს ეყრდნობა, ხოლო ჯვრული კამარის ცენტრალურ ღერძებზე, სათავსის გეგმარების დამსხრობით, მოცემულია მცირე სიმაღლის, სპეციალურად შერჩეულ-მორგებული ქვის წყობით გამოყვანილი, რელიეფური ჯვარი. ვფიქრობთ, რომ ანალოგიური გადაწყვეტის უნდა ყოფილიყო

სადიკენც, სადაც მხოლოდ მცირე ფრაგმენტები მიუთითებს ამას. რაც შეეხება ტაძარს, მთავარ კორპუსს და მის მიმართებას აღმოსავლეთით შემორჩენილ სამნაწილედ საკურთხეველთან, ეს საბოლოო კვლევის საგანია.

ძლიერი დაზიანების მიუხედავად შესაძლებელი ხდება გარკვეული დასკვნების გაკეთება, რომელიც ნაგებობის ზოგად-გეგმარებით საკითხს და მის დათარიღებას შეეხება. აღმოსავლეთით შემორჩენილი სტრუქტურის, სამნაწილედ საკურთხეველის და მისი მოწყობის პრინციპების, მიხედვით დგინდება, რომ ნაგებობა გუმბათოვანი უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, სამხრეთი კედლის შემორჩენილი ნაწილის მიმართების მიხედვით, აღმოსავლეთით დაფიქსირებულ ნაწილებთან, თვალსაჩინო ხდება შენობის საერთო მასშტაბი. დასახელებული მონაკვეთები, მათი გეგმარებითი თავისებურება, სივრცითი კონსტრუირება, შემორჩენილ სათავსო და მოწყობილი სივრცით-გეგმარებითი გააზრება, კედლების თაღოვანი სისტემები, კაპიტელებისა და კონქის გადაწყვეტა თუ შემორჩენილ არეზე კვის წყობა გვაფიქრებინებს, რომ საქმე უნდა გვექნოდეს შუა საუკუნეების გუმბათოვანი არქიტექტურის გამორჩეულ ნიმუშთან, რომლის აგების დროითი ინტერვალი შემდეგი სახით შეიძლება განისაზღვროს VII-X საუკუნეები, თუმცა ეს მხოლოდ წინასწარული, მოსაზრებაა. აუცილებელია ნაგებობის სამომავლო, ინტერდისციპლინური კვლევა, რათა დადგინდეს მისი კონკრეტული აგების ხანა და საერთო არქიტექტურული სახე.

გელესია მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

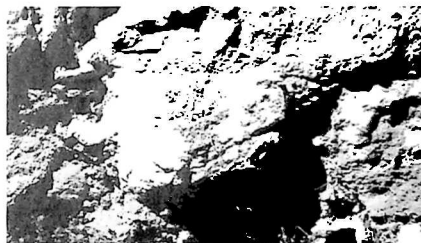
ფოტო 1. გელესიის საერთო ხედი

ფოტო 2. გელესიის ხედი აღმოსავლეთით

ფოტო 3. გელესიის ხედი სამხრეთიდან

ფოტო 4. გელესიის სამხრ. კედლის ფრაგმენტი

ფოტო 5. 6. გელესიის ინტერიერი, სამკვიდრო

ბასიანი, ეკლესია

ისტორიული ბასიანი, თანამედროვე ქალაქი ფასინლერი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Pasinler, Pasinler İlçesi, Erzurum İli). 39.979119 41.677164.

ქალაქის ცენტრში, ძველ უბანში, ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით, მდებარეობდა ეკლესია ($39^{\circ}58'44.85''N$; $41^{\circ}40'37.79''E$). ამჟამად ეკლესიის ადგილას ახალი (სავარაუდოდ XIX-XX სს-ის მიჯნა) ჯამა ალმართული, სადაც განთავსებულია წარწერა, რომ ამ ადგილას ძველი ნაგებობა იყო, თუმცა ეკლესია ნახსენები არაა.

ეკლესია არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ეკლესიის ადგილას მდებარე ჯამე, საერთო ხედი ფოტო 2. ჯამეზე განთავსებული წარწერა

ბასიანი, ციხე

ისტორიული ბასიანი, თანამედროვე ქალაქი ფასინლერი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Pasinler, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა განთავსებულია ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში შემადგენელი მთის ოსეშზე, ცენტრიდან დაახლოებით 400-500 მეტრის მოშორებით, ცენტრალური გზის პირას ($39^{\circ}58'45.59''N$; $41^{\circ}40'51.32''E$). საკმაოდ მასშტაბური ციხე-სიმაგრედან სადღეისოდ მხოლოდ ნაწილია დარჩენილი, თუმცა მისი სავარაუდო ზომების წარმოდგენა შესაძლებელია გადარჩენილი ნაშთების გათვალისწინებით. ამრიგად, ციხის დაახლოებითი სიგრძე 200-250 მეტრი, ხოლო სიგანე 50-70 მეტრი უნდა იყოს. შემორჩენილია ნაგებობის მომსახურებელი გალავნის კედლები, რომელთა საშუალო სიმაღლე 4-5 მეტრია, თუმცა გვეხდება უფრო მაღალი და დაბალი ნიშნულებიც. საყურადღებოა, რომ თავისთავადაც რამდენიმე სამშენებლო ფენის შემცველი ციხე-სიმაგრე, თანამედროვე რესტავრაცია-გამაგრების კვალსაც ატარებს.

მიუხედავად სარესტავრაციო სამუშაოებისა, დაზიანებულ-განადგურებულია ძეგლის სხვადასხვა მონაკვეთი, როგორც გალავნის არეზე, ისე მის შიდა პერიმეტრზე, სადაც ფრაგმენტულად იკითხება სხვადასხვა დანიშნულების შენობის გეგმარება. დაზიანებულ ნაწილთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია საშხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე, სადაც გარღვეულია ციხის მომხარგელები გალავნის ერთი ნაწილი. ტერასულად განვითარებული სიმაგრის ქვედა საფეხურის წყობები, რომლებიც კლდოვან რელიეფს იყო დაყოლებული ან ბოლომდე განადგურებული, ან მათი მხოლოდ მცირე სეგმენტებია დარჩენილი. საერთო სახით, ორი დონით წარმოდგენილი სიმაგრე, სადაც არსებობდა ქვედა ციხე და ციტადელი, ძლიერი დანაპარგებითაა მოღწეული დღემდე. დაზიანების ხარისხი გაცილებით დიდია ქვედა ციხის გალავნის შემთხვევაში, სადაც მხოლოდ ფრაგმენტები იკითხება. გამაგრების ციტადელი მოიცავდა სხვადასხვა დანიშნულების შიდა სათავსებს, რომელთა კვალიც სრულებითაა წაშლილი - ჩანს მხოლოდ მცირე მონაკვეთები, გეგმის დონეზე დარჩენილი კედლის ფრაგმენტები, რომელთა მისდევითაც რაიმე ტიპის არქიტექტურაზე მსჯელობა შეუძლებელია.

როგორც აღინიშნა, ნაგებობა ორი იარუსისგან შედგებოდა - კლდოვან ბაქანზე აგებული ციხე-სიმაგრე მოიცავდა ქვედა ციხეს, რომელიც ძირითადად მთავარი ნაწილის დამცავ ფუნქციას

ასრულებდა და ციტადელს, სადაც განთავსებული იყო სიმაგრის ძირითადი ნაწილი. ქვედა ციხე, რომელიც ერთგვარი ბარიერის ფუნქციას კისრულობდა მოიცავდა გალავანს და მის პერიმეტრზე არსებულ სათავდაცვო ინფრასტრუქტურას, ხოლო ციტადელი და მისი მძლავრი გალავანი კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი თავდაცვითი ელემენტია ნაგებობისა. ქვედა ციხის გალავანი ციტადელს თითქმის სრულად უვლიდა გარს, თუმცა აღმოსავლეთი, დასავლეთი და სამხრეთი კედლები შედარებით უფრო მაღალი უნდა ყოფილიყო, რადგან სამხრეთით ნაგებობა ისედაც მაღალი და ძნელად მისასვლელი კლდოვანი ქარაფითაა დაცული. ქვედა ციხის კედლების პერიმეტრზე, გარკვეული ინტერვალებით მოცემულია მართკუთხა გეგმარების კოშკ-კონტრფორსები და შესასვლელი კარიბჭის ფრაგმენტები. გაცილებით უფრო შთაბეჭდავი და მაღალი დაცულობისაა ციტადელი და განსაკუთრებით მისი კარიბჭე, რომელიც რამდენიმე გადაკეთების კვალს ატარებს. შესასვლელი მოწყობილია მართკუთხა გეგმარების ორ მძლავრ კოშკს შორის, სადაც ძირითადი კედლის ზედაპირიდან კოშკის არეები წინაა გამოზიდული. მათ შორის კი თაღის სახით გამართულია პარადული შესასვლელი. კოშკები მოიცავს სარკმლებს და მაღალ ქონგურებს, ხოლო შიდა მხარეს მათში განთავსებულია სათავდაცვო ფუნქციის მქონე სივრცე-სათავსები. ნაგებობის ციტადელის კედლების მშენებლობისას გამოყენებულია სხვადასხვა მასალა, თუმცა ყველა მათგანი დუღაბის სქელ ფენაზეა ამოყვანილი – ჩანს რიყის, ფლეთილი და კარგად დამუშავებული ქვიშაქვა. კედლების სისქე მონაკვეთების მიხედვით ვარირებს და ზოგან 3 მეტრსაც აღწევს. ციტადელის მომსახურებელ გალავანს მართკუთხა გეგმარების რამდენიმე მძლავრი კოშკ-კონტრფორსი დაუყუება, რომლებიც გარკვეული ინტერვალის დაცვითაა ჩალაგებული. ციტადელის ბუნებრივი რელიეფი მოიცავს ჩრდილოეთით არსებულ კიდევ უფრო მაღალ კლდოვან შვერილს, რომელზეც შერჩენილია ციხის გამაგრებითი სისტემის კვალი. არსებული მდგომარეობის გათვალისწინებით სიმაგრის მხოლოდ ნახევარზე შეიძლება მსჯელობა, თუმცა შემორჩენილ ნაწილებს შორის იკითხება ქვედა ციხე კედლებითა და კედლებში დაყოლებული კოშკ-ბურჯებით. ქვედა ციხის კარიბჭის ნანგრევები, ციტადელი, მისი კარიბჭე და ქონგურებიანი კოშკები, შიდა პერიმეტრზე მიშენებული სათავსები, სათვალთვალო და სათავდაცვო კოშკები, მცირე შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გალავნის კიბეები და სამომრთო ბაქნები, სხვადასხვა დანიშნულების შიდა სათავსები, სარკმლები, თავდაცვითი ღობეები და ა.შ. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ საუკუნეთა განმავლობაში მრავალგზის გადაკეთებული ციხე-სიმაგრე რეგიონის უმძლავრეს თავდაცვით სისტემას წარმოადგენდა.

ციხეს ჰქონდა ურარკული წარწერა, რომელიც ამჟამად სტამბულის არქეოლოგიურ მუზეუმში ინახება.

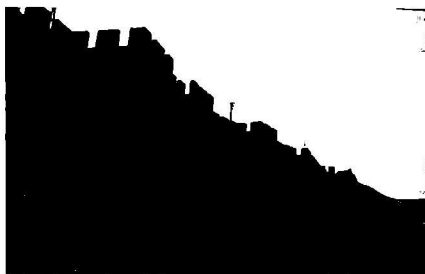
ციხე მოხსენიებულია სხვადასხვა ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ციხის საერთო ხედი

ფოტო 2. ციხის საერთო ხედი დასავლეთიდან

ფოტო 3. ციხის საერთო ხედი სამხრეთიდან

ფოტო 4. ციხის სამხრ. კარიბჭე

ფოტო 5. ციხის ინტერიერი, სამხრ. კარიბჭე

ფოტო 6. ციხის ინტერიერი, სამრ. კედელი

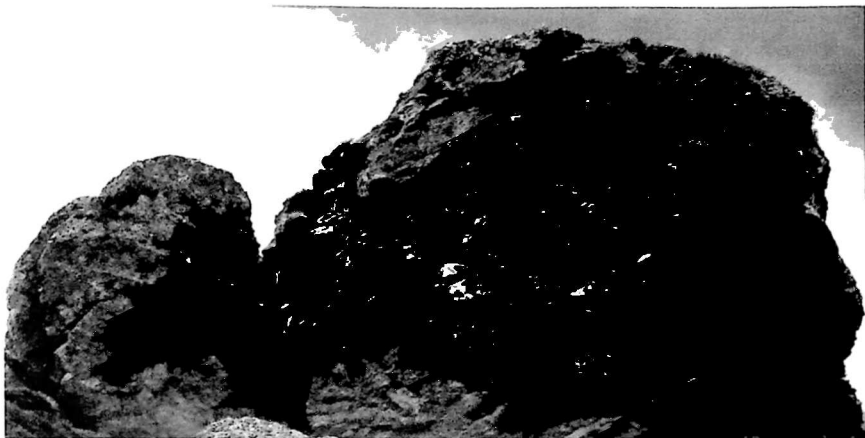
ფოტო 7. ციხის ინტერიერი, ხედი სამხრეთ დასავლეთით

გერდეკაია, კოშკი

ისტორიული ზასიანის სოფელი გერდეკაია, თანამედროვე გერდეკაია, ფასინლურის რაიონი, ერზურუმი, პროვინცია (Gerdekkaya, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

საკუთრება მდებარეობს სოფლის ცენტრიდან სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 0.2 კილომეტრის მოშორებით (39°54'12.18" N; 41°29'03.60" E). ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით ამ ადგილას კოშკი მდებარეობდა, რომელიც სადღესოდ აღარ არსებობს. ადგილი, სადაც მოსახლეობა ნაგებობის არსებობას მიუთითებს, თავის მხრივ, საკმაოდ მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული პუნქტია, რომელიც სეზონურ და ირგვლივ განთავსებულ სოფლებს აკონტროლებს. თავად კლდოვანი მასივი თავისი ფორმითა და ბუნებრივი მახასიათებლებით აშკარად მიუთითებს მის სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე.

კოშკი არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

დელილერი, ნაგებობა

ისტორიული ზამთრის ხოცელი დედოფლები, თანამედროვე ილიცუხანო, ფასინღურის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Çiğirtınarı, Pasinler İlçesi, Erzurum İli)

ნაკვეთი: გ.ჩაიძე/მუხომბ. სივლას (კვ.კოდი: 40 02/34.38'N, 41 36/02 46 E). თუმცა იგი სხვადასხვა ძვირფას მინერალურ ნივთიერებას, მინერალურ წყაროს, მარიკუთხის გეოგრაფიის მქონის დიდი ნაწილი დაკავშირებულია, თუმცა, არსებული მონაცემების მიხედვით შესაძლებელია მისი ზოგადი პირობითი განმარტებისა და ზომების დაცვის, ძირითადი კვადრატის სიგრძე დაახლოებით 8-10 კმ-ის, ხოლო სიგანე 5-6 კმ-ის, ზოგადი სიდიდით 3 მეტრამდე აღწევს.

ძველი ძლიერა, დამახინჯელი - ჩნს ჩ მოქცეული სახერხისა და კედლების ზედა მონაკვეთები, რომელიც ამჟამად მცხარეებითაა დაფარული მკნობა არა მოქმედი, ამდენად, მოუკლულობის გამო კიდევ უფრო ზიანდება ძველის სხვადასხვა მონაკვეთი, მათ შორის ინტერიერიც, ძველს ერთი მხრიდან მიმქმნებელი აქვს რიგისა და ფლეითილი ქვის წყობით შედგენილი კიდევ ერთი შენობა, რომელიც ამჟამად, მთლიანად ჩაქვს.

მართყუთხა გუგმარეზის ძირითადი სიერე და მის გერდით მდგმული ასეე მერე ზომის სათავის ადგილიზორიე მისასლეობის თქმით ჯამე უნდა ყოფილიყო. თუმცა სადღესოდ დაკეტილია – ამასთანავე ამოქმედებულია მასში შესასვლილი სამი კარიდან ორი, შენობა ნაგებია მოზრდილი ზომის, კარგად დამუშავებული სხედასხვა ფერისა და მღელუბობის კვადრებით. საყრდენად მერე ზომის ქვებით შედგენილი, დუღამზე ნაწყოები, საძირკვლია წარმოდგენილი, რომელიე თლილი ქვის წყობას კრძელი, მართყუთხა ფორმის ხის ძლით გამოეყოფა. ნაგებობის ერთ ფასადზე, სადე სენებული ქვის განლაგებაა მოქცეული დატანებულია ორი მართყუთხა ფორმის სარკმელი, რომლებშიც ხის ჩარჩო და რკინის რიკულებია ჩასმული. ნაგებობა სამი მხრიდან მოქცეულია განაშენიანებაში, რის გამოც არ იკითხება მისი სხვა ფასადები. ძეგლის შემორჩენილი ძველი კედლის კარნიზად მასიური ქვით ნაგები საფესურგვანი კვეთაა წარმოდგენილი, ხოლო კარნიზის ქვემოთ იკითხება ნახევარ-მეტრიანი ინსერვალით, ერთმანეთის გვერდით ჩალაგებული, კვადრატული შეკრილობები, რომელთა ზედაპირიც გაფორმებულია მარტივი პროფილირების ხაზოვანი ჩანაქდევებით. დეკორის ელემენტი მართყუთხა ფორმაზე განვითარებულ სპირალის მოტივს წარმოადგენს – მათი საერთო რაოდენობა, ძეგლზე შემორჩენილი სახით, ხუთია, თუმცა შესაძლებელია ნაწილი დაკარგული იყოს. ნაგებობის ყველა ღობით მინამენის ჩათვლით მართყუთხა ფორმისაა აქედან სამი სარკმელია, რომლებიც ერთმანეთისგან გარკვეული ინტერვალითაა გათავისებული და თითოეული მათგანი დამოუკიდებელ, ერთიან ქაზია გამოკეთილი, რომლებშიც ხის ჩარჩოებია ჩასმული.

დღის მდგომარეობით ნაგებობის სრული არქიტექტურული სახის წარმოდგენა ჭირს ისევე, როგორც მისი თავდაპირველი ფუნქციისა. გვაქვს ეჭვი, რომ აღნიშნული შენობა თავდაპირველად ეკლესიას წარმოადგენდა და შემდგომ იქნა გადაკეთებული მეჩეთად, თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და მას დამატებითი კვლევების გარეშე ვერ დავადასტურებთ. საერთო გეგმარებითი თუ სივრცითი კომპოზიციით ნაგებობა არ ავლენს ჯამესათვის სახასიათო გადაწყვეტის თავისებურებებს, თუმცა საყურადღებო და აუცილებელია იმ დეტალების ანალიზი, რაც ინტერიერში შეიძლება იყოს, რომლის ნახვის საშუალება ჩვენ არ მოგვცა. გარდა ამისა, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ძეგლის თავდაპირველი ფუნქცია საცხოვრებელი ყოფილიყო.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

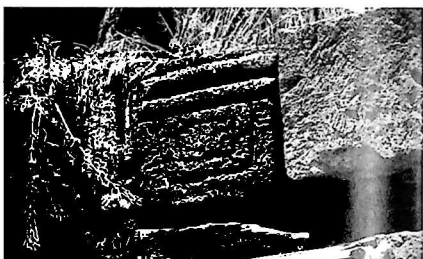
ფოტო 1. ნაგებობის სერთო ხედი

ფოტო 2. ნაგებობის სამხრ. კედელი

ფოტო 3. ნაგებობის ინტერიერი

ფოტო 4. ნაგებობის სამხრ. კედელი, დეკორირებული კონიხი

ეზირმეჩი, ძველი თურბე

ისტორიული ზასიანის სოფელი ეზირმეჩი, თანამედროვე ოვაქი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Ovaköy, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის წარგევი მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 1 კილომეტრის მოშორებით, გაშლილ ველზე, სასაფლაოს ტერიტორიაზე (39°57'59 38"N; 41°29'40.92"E). საშუალო მოქმედია და მოიცავს ახალ საფლავებსაც, ხოლო ძეგლი განთავსებულია სახნავ-სათესი მიწდარებით გარემოცულ ღია სივრცეში, სოფელში მიმავალი ცენტრალური გზის პირას. ძეგლის შემორჩენილი ნაწილის მხედვით შესაძლებელია მისი საერთო პროპორციებისა და ზომების ნაწილობრივი გასასაზღვრა. არსებული წრიული გეგმარების ნანგრევების დიამეტრი დაახლოებით 5-5,5 მეტრია, ხოლო მისი კედლების შემორჩენილი, მაქსიმალური სიმაღლე 3-3,5 მეტრს აღწევს.

ძლიერ დამაინტერესოებელი და სადღისოდ თითქმის სანახევროდ შემორჩენილი შენობა მიწის ქვეშა მოქცეული, საყურადღებოა, რომ ძეგლი მიწის საფარისგან გაწმენდილია, ხოლო ჩატარებული სამუშაოების მასშტაბი, გასუფთავების პრინციპი და საერთო დამოკიდებულება აშკარად გულისხმობს პროფესიულ ჩარევას. ამდენად, შენობის გაწმენდითი სამუშაოები, სავარაუდოდ არქეოლოგთა მიერ ან მათი უშუალო მეთვალყურეობით უნდა მოხდარიყო. მიუხედავად ამისა, ჩანს სრულებით უსის-

ტემოდ მიმოხილული კედლების ნაშთები – მათ შორის, რიყის ქვისა და დულაბიანი აგურის საკმაოდ მოზრდილი სეგმენტები.

არსებული მასალის საფუძველზე სრულებით ცალსახა ნაგებობის გეგმარება და ფუნქცია – ის წრიული მოხაზულობის ოსმალურ აკლდამას წარმოადგენდა, რომლის ზედა მონაკვეთიც სადღესოდ დაკარგულ-დაშლილია, ხოლო ქვედა ნაწილი, რომელიც მიწით იყო დაფარული, გათხრების შედეგად იქნა გამოვლენილი. იკითხება 3-3.5 მეტრის სიმაღლეზე დარჩენილი აკლდამის ძირითადი კორპუსის „ქვედა სართულის“ კედლის წყობა, სადაც საძირკვლის დონეზე მოწყობილი კედლები რიყის ქვის რეგულარული განლაგებით, ჰორიზონტალური რიგების დაცვით, საკმაოდ მაღალი დაცულობითაა შემორჩენილი. მიწის დონე აკლდამის შიდა და გარე პერიმეტრებზე განსხვავებულია – ინტერიერში ნიდადაგი ჩაჭრილია და საერთო ზედაპირიდან დაახლოებით 2.3-2.7 მეტრითაა ჩანაკვეთი, ხოლო კედლების წყობა მიწის დონიდან დაახლოებით 0.5-1.2 მეტრზე ამოდის. რიყის ქვის სასაძირკველ წყობას საერთო მიწის დონის სიმაღლიდან ებმის კარგად თლილი, მოწესრიგებული განლაგების, კვადრების ერთი რიგი, რომლის თავზეც ასევე თლილი ქვის წყობებია განთავსებული, თუმცა უკვე არეული რიგებითა და კვადრების განსხვავებული ზომებით. ამდენად, ერთგვარი სალტის წყობის ქვედა მხარეს რიყის, ხოლო ზედა მხარეს ფოროვანი ქვით ნაგები კედლებია მოცემული. ნაგებობის გასუფთავება-გაწმენდითი სამუშაოების დროს ამოღებული ქვა-ღორღი და კედელთა ფრაგმენტები ირგვლივაა მიმოფანტული.

წრიული გეგმარების აკლდამის ინტერიერში დაფიქსირებულია და, ამჟამად, განირჩევა ხუთი ჩასასვენებელი სათავსი – ესაა წაგრძელებული, მართკუთხა ფორმის, დაახლოებით 0.5-0.8 მეტრის სიმაღლის აგურის ან თლილი ქვის წყობით შედგენილი კედლები, რომლის შიგნითაც უშუალოდ ხდებოდა მიცვალებულის ჩასვენება. განთავსებული სამარხების ფორმები, კედელთა წყობა, მასალა და საერთო პროპორციები მიგვანიშნებს ქრონოლოგიურად განსხვავებული ეპოქის მშენებლობაზე. ხუთი აკლდამიდან ოთხი დულაბზე ნაწყობი აგურის კედლებითაა ნაშენი, ხოლო ერთი, შიდა პირზე გასწორებული, თლილი კვადრებით. ინტერიერის მოცულობის გათვალისწინებით, შესაძლებელია არსებულიყო კიდევ რამდენიმე სამარხი, თუმცა დღემდე მხოლოდ ეს ხუთია მოღწეული.

ნაგებობის ნგრევის მასშტაბის, მისგან დარჩენილი ნაშთების სიმწირის, არსებული კედლის წყობის „უსახეობის“ გათვალისწინებით თბილისი ძეგლის საჯარულო თარიღის განსაზღვრაც კი, აკლდამის სამარხთა რაოდენობა და მათი განსხვავებული ქრონოლოგიური დიაპაზონი გვაფიქრებინებს, საქმე გვაქვს არაუგვიანეს XVIII საუკუნის მშენებლობასთან. დამატებითი არქეოლოგიური კვლევის გარეშე ნაშთის მშენებლობის ხანის განსაზღვრა მეტი სიზუსტით შეუძლებელია. მით უფრო, რომ ადგილზე არც შენობის ძირითადი კორპუსის წყობის ნაწილებია შემორჩენილი.

2019 წლის ზაფხულში გავრცელდა ინფორმაცია, რომ აღნიშნულ აკლდამაზე წარმოებდა არქეო-ლოგიური გათხრები, რომლის კვალიც ნაგებობას და მის ირგვლივ არსებულ ტერიტორიას დღესაც ეტყობა. თუქუეთის საელჩოს განცხადებით მიკვლეულ იქნა ალაყდინ ქეიყუბად II-ის და მისი დედის, გურჯი ხათუნის, იგივე თამარ დედოფლის სარკოვავები, რომლის შესახებაც საელჩო დამატებით მოკვლევას აანონსებდა, თუმცა, რამდენადაც ჩვენთვისაა ცნობილი, შემდგომ ამ საკითხის დადასტურება ან უარყოფა არ მომხდარა. გურჯი ხათუნი, დედოფალი თამარი (XIII ს.) საქართველოს მეფის რუსუდანისა და ერზრუმის გამგებლის ტიღრილის ძის, მოღის ედ-დინის ასული იყო. ის 1236 წელს მიათხოვეს რუმის სულთან ყიას ად-დინ ქეი ხუსრუქ II-ს. ცნობილია ისიც, რომ იმავე 1236 წელს მოჭრილ მონეტაზე სიმბოლურად (მზე ლომის ზოდაქოში) სწორედ მისი სახე ამოატეფირინა სულთანმა. სულთანის გარდაცვალების შემდგომ რუმის გამგებლობა ხელთ იგდო ვეზირმა მუინ ად-დინ სულიმან ფერვანემ და ქვირი თამარი ცოლად შეირთო. 1277 წელს მონღოლმა ნოინებმა ფერვანე მოკლეს, ხოლო თამარი იძულებული გახდა კონია დაეტოვებინა. იმის გამო, რომ ზუსტრევაბა თავის მემკვიდრედ თამართან შეძენილი შვილი ალაყდინ ქეიყუბად II დაასახელა, ტახტის მოცილებმა ისიც მოკლეს. რაც შეეხება თავად თამარ დედოფალს, მისი გარდაცვალებისა და ცხოვრების უკანასკნელი წლების შესახებ დადასტურებული ინფორმაცია არ არსებობს. არის ვარაუდი, რომ ის კონიაში გარდაიცვალა, თუმცა ზოგი მოსაზრებით მან მოახერხა საქართველოში დაბრუნება და აქ განისვენებს.

თუკი ისტორიული წყაროების ანალიზს დავეყრდნობით, გურჯი ხათუნის ცაყი მასზე ადრე გარდაიცვალა, ხოლო თავად თამარის გარდაცვალების დრო და ადგილი უცნობია. ამასთანავე ანგარიშგასაწევია ჩვენ მიერ ხსენებული აკლდამა და მისი არქიტექტურა, რომელიც თითქოს ასე ადრეულ პერიოდზე არ მიუთითებს.

ამდენად, ისტორიული წყაროებისა და თავად აკლდამის არქიტექტურული რაგვარობის გათვალისწინებით საეკვია დადასტურდეს ინფორმაცია გურჯი ხათუნისა და მისი შვილის აღნიშნულ აკლდამაში განსვენების შესახებ.

თურბე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. თურბეს საერთო ხედი

ფოტო 2. თურბეს ინტერიერი, ქვის წყობა

ეიუფლერი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი ზემო ეიუფლერი, თანამედროვე ზემო ეიუფლერი, ქოფრუქლის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Eyüpler, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 1.5 კილომეტრის მოშორებით, მდინარე არაქსის მარცხენა მხარეს ($39^{\circ}46'53.35''N$; $41^{\circ}47'06.22''E$). ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ვერ მოხერხდა, თურქული ლიტერატურის მისედევით [ჯეილანი და სხვ., 2018, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2016 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე], ნაგებობის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილში შემორჩენილია საშუალო ზომის, უხეშად დამუშავებული ქვით ნაგები კედლის მცირე ფრაგმენტები, კედლები მშრალი წყობისაა. ნაგებობის დაახლოებითი ზომებია: სიგრძე 30 მეტრი, ხოლო სიგანე 20 მეტრი. თურქი მკვლევარი ნაგებობას ცისხე უწოდებს.

ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი (წყარო: ჯეილანი და სხვ., 2018)

ერზურუმ-ფასინლურის გზის მე-12 კილომეტრი, კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი

კომპლექსი მდებარეობს ისტორიულ ბასიანში, მდინარე ფასიანის მარცხენა ნაპირზე, თანამედროვე ქალაქების ერზურუმ-ფასინლურის მაკავშირებელი ცენტრალური გზის მე-12 კილომეტრზე, გზის პირას, გზიდან ჩრდილოეთით 100-150 მეტრში (39°57'02.09"N; 41°22'42.04"E). არსებული კომპლექსი საერთო სახით საკმაოდ ვრცელ მონაკვეთს მოიცავს და შედგება მთის ფერდზე შეფენილი გამოქვაბულთა რამდენიმე ჯგუფისგან. კლდოვანი მასის ინტენსიური შლის გამო, კომპლექსის სრული სახის და მისი თავდაპირველი მასშტაბის წარმოდგენა სადღეისოდ თითქმის შეუძლებელია – მთის ფერდი მოიცავს, როგორც ნანგრევებსა და დაშლილ ქვაბულებს, ისე ნახევრად შემორჩენილ სათავსებს.

დაზიანების თვალსაზრისით აღსანიშნავია, რომ იოლად შლადი კლდოვანი ქანები დროთა განმავლობაში თითქმის სრულად გაქრა – ამდენად, უზარმაზარ მასივზე განთავსებული გამოქვაბულები თითქმის სრულად განადგურდა. საყურადღებოა, რომ კომპლექსი თითქმის მთის ფერდის ძირში იწყება და სრულდება მთის წვერზე – საერთო სიგრძე დაახლოებით 500-700 მეტრი უნდა ყოფილიყო, ხოლო სიგანე 200-300 მეტრი.

მთის ფერდზე შეფენილი გამოქვაბულების კომპლექსი, სადღეისოდ არსებული მონაცემების საფუძველზე ორ პირობით ნაწილად შეიძლება დაიყოს – ქვედა და ზედა. აქედან ქვედა გაეილებით უფრო რთულ მდგომარეობაშია და, გარდა კლდოვანი მასივის შლისა, აშკარა ძლიერი გამოქვარვის პროცესი, რის შედეგადაც ჯერ კიდევ შემორჩენილ რამდენიმე ქვაბულს სახე სრულად აქვს დაკარგული. მოცემული კლდის მცირე ფრაგმენტის არეზე ჯერ კიდევ შესაძლებელია მინიმუმ ოთხი ქვაბულის ამოკითხვა. მათგან ორი ძლიერაა დაზიანებული და მხოლოდ მცირე ელემენტები განირჩევა, ხოლო ორი შედარებით მოხრილია. მოცემული ორი გამოქვაბული ერთმანეთის თავზე, სართულბადაა გადაწყვეტილი. ზედა სართული პირობითად ორი ნაწილისგან შედგება, სადაც გვხვდება ერთგვარი წინკარი, შესასვლელი სივრცე, რომელიც ქვედა სართულის გამოქვაბულის სახურავზეა განთავსებული ბანური პრინციპით, ხოლო სიღრმეში ნაკვეთია მშენებლობით. ქვაბის კედლებზე უხვად იკითხება მცირე ზომის ნიშნები, ხვრელები და ერთგან, ოდესღაც არსებული კარის საკედურის მიმანიშნებელი ჩანაქდევები. ქვედა სართულის სათავსი მცირე ზომისაა, თუმცა მისი შესასვლელის თავზე შემორჩენილია კარის თავდაპირველი ფორმა და ზომები განირჩევა მართკუთხა, კუთხეებშიმორგეალებული, დაახლოებით 0.9-1.1 მეტრის სიმაღლის კარი. კომპლექსის მცირე სართულზე ასასვლელად გამოყენებული ყოფილა კლდეში ნაკვეთი რამდენიმე საფეხუროვანი კიბე, რომელიც დაზიანების მიუხედავად, დღესაც ფუნქციონირებს.

მთის ფერდის ზედა, მთავარ მონაკვეთამდე ვხვდებით კიდევ რამდენიმე კლდოვან შევრილს, სადაც აღიქმება მცირე ფრაგმენტები ხელით ნაკაფი გამოქვაბულებისა თუ მცირე ზომის სხვა ნიშოვანი ელემენტებისა. ჩანს ასევე კლდეზე დაყოლებული ღარების სეგმენტები, რაც შესაძლოა თავდაპირველად არხს, არხებს წარმოადგენდა. ამავე მონაკვეთზე შემორჩენილია მხოლოდ მცირე ზომის კლდოვანი შევრილი, რომელიც წარევისა და გამოქვარვის შედეგად სრულადაა დაშლილი, თუმცა არსებულ უმცირეს მონაკვეთზე მაინც იკითხება ქვაბულის კარის შიდა კუთხეებზე დატანილი კარის საკედური ხვრელები. აღნიშნული მცირე დეტალი ის ერთადერთი მაინძნია, რომელიც მოცემული, „დამდნარი“ კლდის შევრილის ოდესღაც არსებულ ფუნქციურ დატვირთვაზე, მძლავრ ქვაბულზე, მიგვანიშნებს.

წარმოდგენილი უზარმაზარი კომპლექსი სრულდება კლდოვანი მთის თხემზე პორიზონტალურად, ოთხ იარუსად განლაგებული გამოქვაბული სათავსების ერთიანი სისტემით, სადაც მინიმუმ 16 ქვაბია დაფიქსირებული. კლდეში ნაკვეთი კომპლექსის ეს ნაწილიც ძლიერაა დაზიანებული, თუმცა ამ შემთხვევაში შედარებით მეტი სათავსი და მათი საერთო პროპორცია იკითხება. უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ მოცემულ მონაკვეთზე, სადაც კლდის საფასადო ნაწილის სიმაღლე დაახლოებით 7-9 მეტრია, მომწყდარია წინა მხარე და შესაბამისად კედლის მიღმა არსებული, ოდესღაც დაფარული, ქვაბულები სადღეისოდ „გამოშვებულია“. მოცემულ შემთხვევაში ნაკვეთი სათავსები იარუსებადაა განლაგებული და გვხვდება სენაკთა სამი საერთო და ერთი მიწისქვეშა დონე, რომლის დანიშნულებაც უცნობია – მასში ჩასვლა უსაფრთხოების ზომებიდან გამომდინარე ვერ მოხერხდა, თუმცა საფიქრებელია, რომ ეს საერთო სამეურნეო ნაწილი ყოფილიყო. რაც შეეხება ზედა სამ იარუსს, აქ გვხვდება ერთმანეთთან დაკავშირებული და დამოუკიდებელი სენაკ-

სათავსების დიდი ჯგუფი. პირველ სართულზე ჩანს დაახლოებით რვა ქვების არსებობის კვალი, რომელთაგან ნაწილი ძლიერა დაზიანებული და მათი კიდურა, სიღრმის მუცლებია შემორჩენილი – ნათლად იკითხება ორი. ერთმანეთის გვერდით მდებარე და მცირე, კლდეში ნაკვეთი, კედლის შევრლით გამოყოფილი სივრცე, რომელთა შიდა პირზეც აღიქმება მცირე ხვრელები, რაც შესავლელი კარის ან რაიმე ტიხრის ჩასამაგრებელი ბუდეები უნდა იყოს. მეორე იარუსის დონეზე, სადაც მოხვედრა სპეციალური აღჭურვილობის გარეშე შეუძლებელია, იკითხება დაახლოებით ექვსი სენაკის არსებობის კვალი. მათი ნაწილი დაზიანებული და ჩამოშლილია, თუმცა გვხვდება მართკუთხა ფორმის სათავსების დაახლოებით ნახევარი, ზოგან კი მთელი სივრცე. არსებული მდგომარეობის გათვალისწინებით, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ყველა ეს სათავსი ერთმანეთთან დაკავშირებული იყო კარ-გადასასვლელებით. თუმცა ყველა მათგანი სადღისოდ აღარ ფიქსირდება. ქვების ნაწილში მინიმუმ ორი სათავსი იკითხება, ხოლო სიღრმეში მიმავალი სივრცის მიღმა რა სდება ამის დადგენა შეუძლებელია. ამავე მეორე იარუსის დონეზე ვხვდებით მართკუთხა გეგმარების, კუთხეებმომრგვალებულ სათავსს, რომლის ერთ კედელშიც ორი ნიშაა ნაკვეთი, ხოლო მის უკან ჩანს საკმაოდ დიდი მოცულობის კიდევ ერთი, კლდეში გამოკვეთილი მართკუთხა სენაკი. მოცემულ სათავსსა და მის გვერდით არსებულ დიდ, ორსენაკიან, მონაკვეთს შორის მაკავშირებლად მოცემულია მცირე ზომის ქვაბი. ხსენებული ორსენაკიანი არე ერთმანეთისგან ნაწილობრივ იმიჯნება კლდეში ნაკვეთი სვეტის საშუალებით, მათ უკან კი იკითხება სივრცული ელემენტები, რომელთა სრული აღქმა შეუძლებელია. მნიშვნელოვანი ნაწილი ქვაბებისა შემორჩენილია მეორე იარუსზე, სადაც კლდის შლის გამო ყველაზე მეტი დანაკარგია. აღნიშნულ მონაკვეთზე სათავსების მხოლოდ ნაწილი და ისიც ზედა არეები, ჭერებია დარჩენილი. ამ შემთხვევაში განირჩევა მინიმუმ ორი მართკუთხა სათავსი, რომლებიც ერთმანეთს მცირე ზომის კარ-გადასასვლელით უკავშირდებოდა.

სხვადასხვა სათავსის სივრცეში კედლებზე აღინიშნება მცირე და დიდი ზომის ნიშოვანი კვეთი-ლობები. მცირე ზომის ხვრელები და ასევე მომცრო კლდეში გამოღებულ-გახვრეტილი სამაგრები, რომლებიც შესაძლოა თოკების გამოსაბმელად ან კი რისამე დასაკიდად იყო გამოყენებული, თუმცა ეს მხოლოდ ვარაუდია.

საყურადღებოა, რომ დაკვირვების შედეგად საერთო კომპლექსის დანაკარგი თითქმის ნახევარი ან მასზე მეტია. აღნიშნული სენაკების სივრცეში, ჩვენი დაკვირვებით, არ ჩანს რაიმე საკულტო დანიშნულების სათავსი, თუმცა ის შესაძლოა ყოფილიყო კომპლექსის დაკარგულ მონაკვეთზე. ძეგლის საერთო პროპორციების, მისი დანიშნულებისა და თარიღის შესახებ კვლევების გარეშე საუბარი შეუძლებელია. ქვაბულები საჭიროებს ინტერდისციპლინურ, სანგამოღივ კვლევას, რათა დადგინდეს მისი ფუნქცია თუ მშენებლობის მეტ-ნაკლებად ზუსტი დროითი დიაპაზონი.

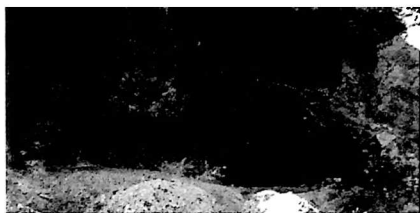
კომპლექსი მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

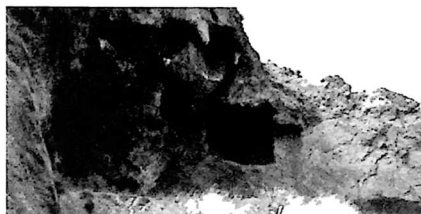
ფოტო 1. კომპლექსის საერთო ხედი ჩრდილოეთით

ფოტო 2. კომპლექსის საერთო ხედი

ფოტო 3. გამძვავებულთა იარუსები

ფოტო 4, 5. გამძვავებულები

ვადავირი, კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი

ისტორიული ბასიანის სოფელი ვადავირი, თანამედროვე დუმანკაია, ქოფრუქოს რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Dumankaya, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

სოფლიდან სამხრეთით, დაახლოებით 2 2.5 კმ-ის მოშორებით, ადგილობრივი მოსახლეობა მიუთითებს კლდეში ნაკვეთი ძეგლების არსებობაზე. ადგილობრივი მოსახლეობის მიხედვით საქმე გვაქვს კლდეში ნაკვეთი კომპლექსთან, რომლის ცალკეული ქვაბები შორიდანაც განირჩევა მასიური, კლდოვანი ფერდის ზედაპირზე. მიუვადლობის გამო კომპლექსის დეტალური დათვალიერება ვერ მოხერხდა, თუმცა ხეობაში არსებული, საკმაოდ დიდი რაოდენობის კლდეში ნაკვეთი ქვაბულები, ზოგადი სახით საკმაოდ ახლოს დგას ვადავირის კომპლექსთან.

კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. კომპლექსის საერთო ხედი

ზემო კარაკალე, მეგალითური ციხე

ისტორიული ბასიანის სოფელი ზემო კარაკალე, თანამედროვე კარაკალე, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Karakale, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის განაპირა ტერიტორიაზე, ცენტრიდან დაახლოებით 300-400 მეტრის მოშორებით, დასავლეთ ნაწილში, მცირედ შემალეზულ ბორცვე (40°07'12.17"N; 41°37'31.10"E). ძველი განთავსებულია სოფელში შემავალი ცენტრალური გზის პირას, მისგან დასავლეთით 40-50 მეტრის დაშორებით. ნაგებობის საერთო ზომები საკმაოდ შთამბეჭდავია - მისი სიგრძე მიახლოებით 70-80 მეტრს აღწევს, ხოლო სიგანე 50-60 მ. იქნება. შემორჩენილი ნანგრევები და მისი კედლის წყობის ნაწილები გარდამავალი დაცულობისაა, შესაბამისად ზოგიერთ მონაკვეთზე ძეგლის წყობა შედარებით უკეთაა შემორჩენილი და 4-5 მეტრს უახლოვდება, ხოლო ზოგან 1-2 მეტრიან ინტერვალებში მოძრაობს.

ნაგებობა, საერთო სახით, ძლიერაა დაზიანებული. თავდაპირველი შენობის მხოლოდ ზოგად-გეგმარებითი ნიშნები იკითხება, ხოლო მისი ძირითადი არქიტექტურულ-სივრცითი მთლიანობა თითქმის ბოლომდეა დარღვეული. შემორჩენილი ნაწილებიდან შედარებით უკეთ იკითხება ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლების ფრაგმენტები - მოცემულ არეებზე არსებული კედლის წყობები, რაც შეეხება ობიექტის აღმოსავლეთ-დასავლეთის მომსახურებელ ზღუდებს, ფიქსირდება წყობათა სიმაღლის მკვეთრი შემცირება. ნამალ ქვებს შორის უთუოდ მოქცეულია, დიდი ალბათობით შენარჩუნებული ძველი წყობის ქვედა მონაკვეთები, თუმცა მის თავზე ჩამოქცეული კედლის არეები ცხადია. არ იძლევა მათი სრული აღქმის შესაძლებლობას. მიუხედავად ამისა, ყველაზე დაბალი დაცულობის დასავლეთ და აღმოსავლეთ მონაკვეთზე კი ჩვენ ვხვდებით მინიმუმ 1-2 მეტრიან, გარდამავალი სიმაღლის კედლებს. უკეთაა შემორჩენილი და დღემდე ხელუხლებლად მოღწეული სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლები, მათი წყობა. მოცემულ შემთხვევაში კედლების მაქსიმალური სიმაღლე (ჩრდილოეთით) 4.5-5 მეტრსაც კი აღწევს, ხოლო სამხრეთით მისი სიმაღლის მაქსიმუმი დაახლოებით 2-2.5 მეტრია. საყურადღებოა, რომ ნაგებობის ძირითადი სივრცის მომსახურებელი კედლები, მეტ-ნაკლები დაცულობით, თუმცა მაინც ბოლომდეა შემონახული, რაც საშუალებას გვაძლევს, ვიმსჯელოთ და წარმოვდგანა შევიქმნათ ამ არქიტექტურული კომპლექსის საერთო პროპორციებზე. გეგმარებაზე, მის ფუნქციურ თუ, გნებავთ, მხატვრულ რავგაროებაზე. აქვე აღსანიშნავია, რომ შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით კედლის სისქე დაახლოებით 1.9-2.2 მეტრს აღწევს. წინამდებარე ნიშნული ფიქსირდება კედლის მთელ პერიმეტრზე - მისი სიგანე მხარეების მიხედვით არაა ცვალებადი და ის ერთგვაროვნებით ხასიათდება.

ობიექტი წარმოადგენს მართკუთხა გეგმარების მოზრდილ ნაგებობას, რომლის კუთხოვანი ნაწილები მცირედი მოზრგვალებით ხასიათდება. ძეგლის აღმოსავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლები მეტი სწორხაზოვნებით, მართი კუთხითაა დაგეგმარებული, ხოლო დასავლეთ კედელზე შეინიშნება ერთგვარი „მუცელი“, რაკლური გადახრა საერთო ხაზიდან გარე პერიმეტრზე. სადღესოდ არსებული მონაცემების საფუძველზე შეუძლებელია ნაგებობის შიდა მონაკვეთზე რაიმე დამატებითი სათავისი, სტრუქტურისა თუ „უბნის“ გამოყოფა, რომელსაც მეტ-ნაკლებად მაინც იდენტიფიცირებადი არქიტექტურული ფორმა ექნება - შიდა პერიმეტრის რელიეფი გვაძლევს საფუძვლიანი ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას, რომ გაწმენდითი სამუშაოების შემთხვევაში ასეთი სტრუქტურის მიგნება გარდაუვალი იქნება.

დღეს მონაცემებით, ყველაზე უკეთესი დაცულობით, როგორც აღინიშნა, სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლები წარმოგვიდგება. სწორედ სამხრეთი კედლის შუა მონაკვეთზე იკითხება დიდი ზომის განარღვევი არე, რომლის სიგანეც დაახლოებით 2-2.5 მეტრია. აღინიშნული ღიადი, რამდენადაც ნაგებობაზე არ აღინიშნება მკვეთრი სტრუქტურული ცვლილება, თავდაპირველად მიგვაჩნია და ვთვლით, რომ ეს უკანასკნელი შესასვლელს წარმოადგენდა. ამგვარი ვარაუდის გამყარებას მხარს უჭერს ისიც, რომ შესასვლელის მარცხენა მხარეს, წყობის გარე პერიმეტრზე აღინიშნება კუთხოვანი დამასრულებელი - ლოდებით ჩაკეტილი-შემცირილი კუთხის წყობის ნაწილი, რომელიც ვერას გზით იქნება მოგვიანებითი სასტეკოს შედეგი. ამრიგად, ძეგლზე შესასვლელი ცენტრალური კარი სწორედ სამხრეთი კედლის ცენტრში უნდა ყოფილიყო გაკრილი - ვამობთ ცენტრალური, რადგან იმავე სამხრეთი კედლის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, უკვე სრული უშეველობით ფიქსირდება,

შედარებით მომცრო ზომის, თუმცა მკვეთრად სტრუქტურირებული კიდე ერთი ღიადი. ამგვამად არსებული კედლის ჩამოშლილი ნაწილების გამო, მისი სრული აღქმა ვერ ხერხდება, თუმცა ნათლად იკითხება კარის ზედა ნახევარი, თავსართად გადებული მასიური არქიტრავის ჩათვლით, რომელიც გვერდით არსებული კედლის შედგენილ წყობაზეა დაფუძნებული. არქიტრაული ლოდის გვერდით და მის თავზეც ძირითადი კედლის შემადგენელი წყობა გრძელდება, ხოლო მართკუთხა მოხაზულობის, დაახლოებით 1-1.2 მეტრის სიგანის კარის ლიობი ნაწილობრივ მიწის ქვეშაა მოქცეული, რაც გვაუჩივრებინებს, რომ კედლის წყობა ამავე ანალოგიით, დიდწილად მიწითაა დაფარული და გაწმენდითი სამუშაოები გაივლინით უფრო მასშტაბურსა და მრავლისმეტყველს გახდის მთლიან ობიექტს. სამხრეთი კედელი, გარდა დასახელებული შესასვლელებისა, მოიცავს კედლის წყობის საკმაოდ მაღალ მონაკვეთს, სადაც აშკარადება მნიშვნელოვანი ელემენტი ქვის განლაგების „თევზისფხისებრი“ მოტივი, რომელიც შემდგომ ყველა მხარეს მეტ-ნაკლები ინტენსივობითაა გამოვრებული. წყობის ეს კონსტრუქციულად გააზრებული და მხატვრულად გადაწყვეტილი მოტივი საკმაოდ შთამბეჭდავია. არსებული ნაშთების მიხედვით გამოდის, რომ კედლის საყრდენად გამოყენებული იყო დიდი ზომის დაუმუშავებელი, თუმცა ერთმანეთს კარგად მორგებული ლოდები, რომელთა შორის არსებული სივრცეებიც შევსებულია მცირე ზომის ქვებით. ხოლო ამგვარ საყრდენზე დაფუძნებულია ასევე მასიური, მცირედ დამუშავებული „ლოდოვანი ფილები“, რომლებიც რიგების მონაცვლეობით, დიაგონალური განთავსებით, თევზის ფხის ფეხებს წარმოქმნის. აღსანიშნავია, რომ წყობის ეს ხასიათი ფიქსირდება არა მხოლოდ ექსტერიერში, არამედ ინტერიერის შემთხვევაშიც, ხოლო ლოდებსა და დიდი ზომის ქვებს შორის არსებული არე შევსებულია შედარებით წვრილი ქვის ღორღით. კედლის წყობის პერიმეტრზე, რამდენიმე მონაკვეთზე ფიქსირდება, მცირე სიგანის ერთგვარი წყვეტა, რომელთა დანიშნულება ჩვენთვის უცნობია და ასევე სხვადასხვა მონაკვეთზე წრიული გეგმარების, ძეგლის შიდა მხარეს მოქცეულ და წყობაში ერთი გვერდით ჩართულ კონსტრუქციას, რომელიც შესაძლოა მიჩნეულ იქნეს ცილინდრულ „კოშკურ“ ჩანართებად. ამგვარი გადაწყვეტის ელემენტები დაზიანებათა გამო, შედარებით მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. თუმცა გვაქვს ვარაუდი, რომ ისინი გარკვეული გამოვრებადი ინტერვალებით უნდა იყოს წარმოდგენილი ძეგლის მომსაზღვრელი კედლების პერიმეტრზე. მნიშვნელოვანია ჩრდილოეთით შემორჩენილი კედლის კონსტრუქციული გააზრება – ამ მონაკვეთის წყობა ყველაზე მეტი დაცულობით ხასიათდება და, ამასთანავე, მოიცავს ერთგვარ კონტრფორსებს. მოცემულ არეზე კედელი ქვნიის მართკუთხა ფორმაზე შეკრილ მონაკვეთებს, რომელთა ფონზეც შვერილი არეები, ერთგვარ, კონტრფორსებად აღიქმება. დაზიანების გამო, ვერ ხერხდება მისი საერთო სახის აღდგენა. აღნიშნული კედლის გარე პერიმეტრზე, სადღესოდ ცხოველთა სადგომია მოწყობილი.

ამრიგად, საქმე გვაქვს მასიური ლოდებითა და მცირედ „სახემიციმული“ ქვების მშრალი წესით ამოყვანილ ძეგლთან, რომლის აგების ხანის განსაზღვრა, დამატებითი კვლევების გარეშე, ნაადრევია იქნება. ერთი რამ ცხადია – ესაა მეგალითური კულტურისთვის სახასიათო, სათავდაცვო-სამოსახლო არქიტექტურა. საჭიროა ძეგლის ყოველმხრივი შესწავლა, რათა დადგინდეს ერთი მხრივ, კონსტრუქციულ-არქიტექტურული რაგვარობა, სივრცით-გეგმარებითი გადაწყვეტა, ხოლო ამის შემდგომ, ანალოგიურათა გათვალისწინებითა და ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევით, მისი სავარაუდო აგების თარიღი.

ციხე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ციხის საერთო ხედი დასავლეთიდან

ფოტო 2. ციხის დასავლეთი კარი

ფოტო 3. ციხის ინტერიერი, გალავნის კედლის წყობა

ფოტო 4. ციხის სამხრეთი კედელი

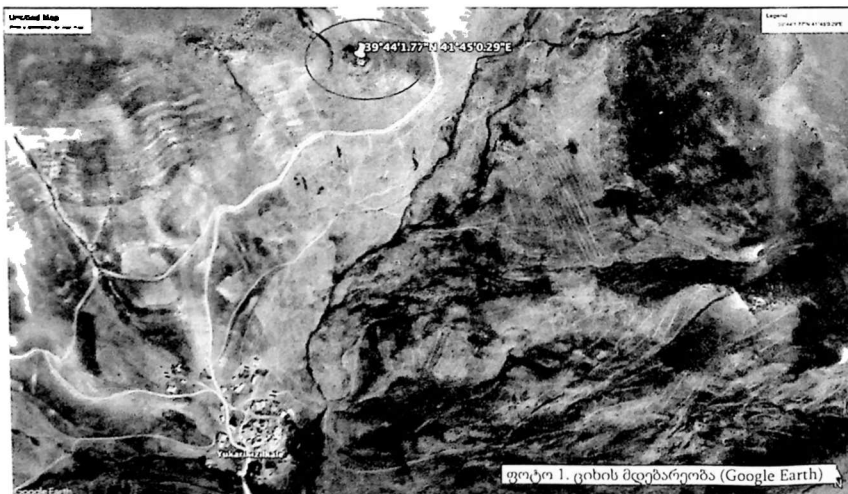

ფოტო 5. გალავნის კედლის ფარავანქსი

ზემო კიზილკალე, ციხე სოფლის ჩრდილოეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი ზემო კიზილკალე, თანამედროვე ზემო კიზილკალე, ქივრუქის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Yukarı Kızılkale, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ციხე მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 1 კმ-ის მოშორებით, მთის თხემზე (39°44'01.77 N; 41°45'00.29 E). ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ევრო მოხერხდა. თურქული ლიტერატურის მიხედვით, ჯიქიანი და სხვ., 2018, ერზურუმის და ერზურუმის პროვინციის 2016 წლის ზედაპირული კვლევა, თურქული კი. სხვ., ნაგებობის კედლები მშრალი წყობის ტექნიკით, უხეშად დასაყრდენული სამუდამო ზომის ქვითაა ნაგები, რომელთა სიმაღლე 2-2.5 მეტრამდეა. ციხეს სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან 2 შესასვლელი აქვს. გარდა ამისა კედლები ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან ბურჯებით არის გამაგრებული. ციხის ზომებია: სიგრძე 50 მეტრი, სიღრმე 26 მ.

ფოტო 1. ციხის მდებარეობა (Google Earth)

თეფეჯიკი, სოფელში დაფიქსირებული ეკლესიის ბაზისები

ისტორიული ბასიანის სოფელი თეფეჯიკი, თანამედროვე თეფეჯიკი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Tepecik, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

სოფელში, 2002 წელს, თურქმა მკვლევარმა, დააფიქსირა ეკლესიის სვეტის ოთხი ბაზისი [კარაისმანოღლუ და სხვ., 2004, ფასინლერის მხარის 2002 წლის ზედაპირული კვლევა, თურქულ ენაზე]. ბაზისების არსებობას ადგილობრივი მოსახლეობა ადასტურებს, თუმცა მათი ნახვა ვერ მოხერხდა.

თიზგი, ოსმალური აბანო

ისტორიული ბასიანის სოფელი თიზგი, თანამედროვე აშიტლარი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Aşıtlar, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა განთავსებულია სოფლის ცენტრში და სადღესოდ მოქცეულია გვიანდელი მინაშენი სახლის ფარგლებში. მართკუთხა გეგმარების კუთხეებში მრგვალებული ძეგლის სიგრძე-სიგანე დაახლოებით 4x5 მეტრია, ხოლო მისი სიმაღლე ინტერიერში 5 მეტრს აღწევს.

თავდაპირველი სახით მხოლოდ ძეგლის ფრაგმენტია მოდფეული და ისიც მოქცეულია მოგვიანო მშენებლობაში. არ იკითხება ნაგებობის საერთო პროპორციები და მისი ზოგადი არქიტექტურულ-კონსტრუქციული მთლიანობა - ჩანს მხოლოდ ერთი სათავსი, მართკუთხა დაგეგმარების და მის გარე კედელზე ერთი მხრიდან მიშენებული, ასევე მართკუთხა გეგმის სათავსის ფრაგმენტები, რომელზეც თანამედროვე ბლოკით ამოყვანილია კედლები.

შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით საგარეულოა, რომ საქმე გვაქვს ოსმალური ტიპის აბანოსთან, რომლისგანაც სადღესოდ, სრული სახით მხოლოდ ერთი ფრაგმენტი იკითხება. შენობაში შესასვლელად მხოლოდ ერთი კარი იყო მოწყობილი - ესაა, მართკუთხა ფორმის, 1.6-1.7 მეტრი სიმაღლისა და დაახლოებით 0.8-0.9 მეტრი სიგანის ღიობი. ნაგებობის ინტერიერი შელესილია, რის გამოც არ იკითხება საშენებლო მასალა, თუმცა ჩვენი ფიქრით, შენობის ძირითადი კორპუსი ქვით, ხოლო გუმბათი აგურის წყობით უნდა იყოს ამოყვანილი. მნიშვნელოვანია, რომ ინტერიერის კედლები შემკულია დენადი, ერთმანეთზე გადასვალი, შეისრული თაღებით. დეკორატიული ნახევართაღები კუთხოვან არეგებზე, ზოგან, დამყარებულია მცირედი შვერილობის პროფილირებულ კაპიტელებზე. თაღები ზედაპირიდან მართკუთხა კვეთის მქონე შვერილის სახით ამოიზრდება. ინტერიერში შემორჩენილია დაბალი, მცირე ზომის ნიში, ნახევარწრიული თავსართით, რომლის ფუნქცია უცნობია, თუმცა არ გამოვრისკავთ, რომ მხატვრულთან ერთად მას სხვა დანიშნულებაც ჰქონოდა. სწორედ ამგვარი ნიში მოცემულია აღნიშნული ნაგებობის გარე კედელზეც, სადაც ის ჩართულია მეორე სათავსის სივრცეში, რომლისგანაც მხოლოდ საძირკვლის კედლებია დარჩენილი.

აღსანიშნავია, რომ ძირითადი, შემორჩენილი, გუმბათით დასრულებული ნაგებობის გუმბათის წვერზე იკითხება საპაერო სერელები, რომლებიც საკმაოდ დიდი ზომისაა და სიმეტრიულადაა დატანილი. ძეგლის კვადრატულ ბაზისსა და და მასზე არსებულ გუმბათს შორის გადასვლა უხეშად ხორციელდება - კუთხის მოწკევეთზე, დეკორატიული თაღების არეში იქმნება ნიშოვანი ბუდეები, რაც ქმნის გარდამავალ საფეხურს წრესა და კვადრატს შორის.

არსებულ, დღემდე შემორჩენილი, მონაცემების მიხედვით რთულია მსჯელობა, როგორც ძეგლის საერთო არქიტექტურულ-კონსტრუქციული, სივრცით-გეგმარებითი თუ მხატვრული სახის შესახებ, ისე მისი სავარაუდო აგების თარიღის დადგენის მიმართულებითაც. აღნიშნული მიმართულებით საჭიროა დამატებითი კვლევები, თუმცა შესაძლებელია ნაგებობა, ზოგადი თვალსაზრისით, XVII-XVIII საუკუნეებით დათარიღდეს.

აბანო არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. აბანოს საერთო ხედი

ფოტო 2. აბანოს ინტერიერი

კარაველეთი, მშრალი წყობის ნაგებობა

ისტორიული ბასიანის სოფელი კარაველეთი, თანამედროვე კარაველეთი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Karavelet. Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნანგრევები მდებარეობს სოფლის განაპირა ტერიტორიაზე, ცენტრიდან დაახლოებით 300-400 მეტრის მოშორებით. ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, შემაღლებულ ბორცვზე ($39^{\circ}55'30.20''N$; $41^{\circ}29'46.90''E$). მცირე ბორცვის ზედაპირზე აღიქმება ნაგებობათა ნაშთები და გადათხრილი ნაწილები, რომლებიც თავის გარეგნული ფორმითა და საერთო გეგმარებით მიგვანიშნებს მშრალი წყობის ნაგებობაზე, თუმცა ადგილზე აღმოჩენილ-მიკვლეული მასალის მიხედვით ჩნდება ეჭვი, რომ ტერიტორია სხვადასხვა დროის სამშენებლო ფენებს მოიცავს. ამას ემატება ისიც, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის მითითებით, მოცემული ბორცვზე რამდენიმე ათეული წლის წინ სოფელი მდებარეობდა, საიდანაც შედარებით ქვემოთ, მდინარის პირას, დაბლობზე გადმოსასვლელად, ამდენად, გადაჭრით თქმა იმისა, რომ აღნიშნული ბორცვი მშრალი წყობის ნაგებობის ფრაგმენტები გვიდასტურებს. არ იქნება მართებული, მაგრამ ეს ვერსია არ არის გამოსარიცხი. შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ თავის დროზე სოფელი ძველ, მშრალი წყობის ნაკვალევზე გაშენდა, ხოლო შექმდგომ (გაურკვეველი მიზეზით) კვლავ მოინაცვლა ადგილი და დაფუძნდა იქ, სადაც ამჟამად მდებარეობს.

ადგილობრივი მოსახლეობა ნაგებობას Kuşakkaya kalesi-ს უწოდებს. ნაგებობა მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. გალავნის კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 2. ინცირიყნის ფრაგმენტები

ფოტო 3. გალავნის კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 4. ნაგებობის საერთო ხედი

მალი კოშკი, მეგალითური ციხე

ისტორიული ბასიანის სოფელი მალი კოშკი, თანამედროვე პელიტილი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Pelitli, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის ნაშთები სოფლის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 0.5 კილომეტრის მოშორებით, მაღალი, კლდოვანი მთის წვერზე მდებარეობს ($40^{\circ}06'25.69''N$; $41^{\circ}38'05.84''E$). ძველთან არაა მოწყობილი არანაირი მისასვლელი და მასზე მოხვედრა შესაძლებელია მხოლოდ სოფლის ცენტრალური გზიდან მთის ფერდზე გადასვების შემთხვევაში. ძველის საერთო პროპორციები საკმაოდ მასშტაბურია, თუმცა

მისი სრული სახით წარმოდგენა სადღეისოდ შეუძლებელია. ფრაგმენტული აღქმით, კლდის წვერზე არსებული ბუნებრივი რელიეფის ან მის თავზე მოსწორებული ბაქნის გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ მისი სიგრძე დაახლოებით 30-35 მეტრი, ხოლო სიგანე 25-30 მეტრი იქნებოდა. ამასთანავე, იმავე რელიეფისა და შემორჩენილი ქვა-ყრილების მიხედვით საფიქრებელია, რომ ბაქნის გარდა ნაგებობა მოიცავდა ქვედა ტერასასაც, რომელიც ერთგვარ გალავანსა თუ „ქვედა ციხეს“ წარმოადგენდა.

მთის ფერდის მოსწორებულ ბაქანზე ნაგები ციხე მინიმუმ ორ სამშენებლო ფენას მოიცავს და ძლიერაა დაზიანებული მისი ორივე შრე. ძველიდან დარჩენილია მხოლოდ გვერდის დონეზე ამოკოთხვადი კედლის ფრაგმენტები. საყარადოდ პირველი სამშენებლო ფენიდან მხოლოდ „ზედა ციხის“, ერთგვარი ციკადალის მომსახურელი წყობის ნაწილები იკითხება, სადაც ჩანს მშრალი წესით ნაგები კედლები. რამდენიმე მონაკვეთზე არსებული კედლის ფრაგმენტების სიმაღლე 1.5 მეტრამდე აღწევს, ხოლო მათი სიგანე დაახლოებით 1.5-2 მეტრია. რაც შეეხება მეორე სამშენებლო ფენას, რომელიც აშკარად გამოირჩევა ძველი ნაშთებისგან წყობით, სამშენებლო ტექნიკითა თუ საერთო ხასიათით, მოიცავს საკმაოდ მაღალი დაცულობის, დულაბზე ნაგები კედლების სეგმენტებს. მათი კვალი დაფიქსირებულია ობიექტის აღმოსავლეთ მხარეს რამდენიმე ადგილას, სადაც ჩანს დულაბ-ქვალორღის ნაწილები, რომელთა მაქსიმალური სიმაღლე 2.5-3 მეტრამდე აღწევს. ნაგებობის შიდა პერიმეტრზე ჩანს ასევე ძველი კედლების ნაშთები, რომლებიც მიწის ქვეშაა მოქცეული და სადღეისოდ განძის მძიმელობა მიერ ვანდალურადაა გადათხრილი. ამგვარი თხრილები არაერთგვარადაა დაფიქსირებული ნაგებობის ფარგლებში, რაც კიდევ უფრო ამძიმებს თავისთავად ნაშთებად მოღწეული ძეგლის მდგომარეობას.

ნაგებობის პირველი სამშენებლო ფენის გვეგმარებითი სტრუქტურა წრიული მოხაზულობისაა და მიჰყვება მთის თხემის ბუნებრივ ფორმას. აღნიშნული ობიექტის ნაშთებიდან იკითხება კედლის წყობის ფრაგმენტები, სადაც ჩანს დიაგნალზე ნაწყობი, ერთმანეთ შუპირისპირებული, ლოდოვანი ფილები, რომლებიც წარმოქმნიან „თევზისფხისებრი“ ფეხტის მქონე მხატვრულ სახეს. შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით ირკვევა, რომ წყობის მონაკვეთი შედარებით მოზრდილი ქვებისგან იყო შედგენილი. საყურადღებოა, რომ გარდა მცირედი დაცულობით მოღწეული მთავარი კედელ-გალავნისა, სადაც ჩანს წრიული მოხაზულობის ჩანართი „გოდოლ-კომეტი“, ძეგლის შიგნით დარჩენილია სხვადასხვა ნაგებობისა თუ შიდა „უბნის“ წყობების ფრაგმენტები კედლის გამართვის თვალსაზრისით თითქმის იმავე რიგის, როგორიც გარე პერიმეტრის მომსახურელი კედლებია. ასევე საყურადღებოა, რომ ბაქნის ჩრდილოეთით ფიქსირდება ხელოვნური, მართკუთხა მოხაზულობის, ერთგვარი შემაღლება, რომლის დანიშნულება უცნობია. ძეგლის გარე პერიმეტრზე, მთის ფერდისა და თხემის ნაწილებზე მრავლადაა მშრალი წყობის ჩამოშლილი გროვები. კედლების გარე და შიდა პირები ერთმანეთს მორგებული ლოდებისა და ლოდოვანი ფილების საშუალებითაა ნაგები, რომელთა შორის არსებული სივარდილე მცირე ზომის ქვებითაა შევსებული. ხოლო კედლებს შორის არე მცირე ზომის ქვა-ყრილითაა ამოვსებული.

ნაგებობის მეორე სამშენებლო ფენა, რომელიც დულაბით ნაგები კედლების სახითაა წარმოდგენილი, ობიექტის ჩრდილოეთ ნაწილზეა დაფიქსირებული შედარებით მეტი დაცულობით. ისე კი, მისი მცირე ფრაგმენტი საშრეთის ფერდოვან არეზე იკითხება. ამჟამად, მიწის ზემოთ წარმოდგენილი მონაკვეთებიდან მხოლოდ დულაბის ნაწილები აღიქმება, პერანგის ქვის გარეშე. საყურადღებოა, რომ თავად დულაბის ფრაგმენტების გათვალისწინებით, კედლის საერთო სისქე 2 მეტრამდე უნდა ყოფილიყო. ასევე, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ნაგებობას გარეს ერტყა კიდევ ერთი რიგი წყობისა, რომელიც აღნიშნული ბორცვის ქვედა ხაზზე ტერასულად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი.

სადღეისოდ არსებული მონაცემების მიხედვით შეუძლებელია ნაგებობის საერთო გვეგმარების დადგენა. დაზიანების ხარისხის, უხვი მცენარეული საფარის, არეული-ჩამოშლილი წყობებისა და განძის მძიმელობა მიერ ხელყოფილი მონაკვეთების გათვალისწინებით, რთულია კომპლექსის არქიტექტურულ-კონსტრუქციული თუ გვეგმარებითი სახის წარმოდგენა. სათანადო კვლევების გარეშე, ასევე შეუძლებელია იმის გარკვევა თუ რა დროითი სხვაობაა პირველ და მეორე სამშენებლო ფენებს შორის.

მიგვაჩნია, რომ პირველი ფენის მშენებლობა, მრავალი ნიშნით უნდა წარმოადგენდეს მეგალითური კულტურისთვის სახასიათო სათავდაცვო-სამოსახლო არქიტექტურას, ხოლო შემდგომი ფენა, დღეისათვის ნაგები კედლები, შუა საუკუნეების მშენებლობას უნდა განეკუთვნებოდეს.

ციხე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1 ს.

კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 3 ციხის ინტერიერი, კედლის წყობა

მარიფეთი, კლდეში ნაკვეთი სენაკები

ისტორიული სოფელი მარიფეთი, თანამედროვე მარიფეთი, კოფრუკილის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Marifet, Koprucay İlçesi, Erzurum İli).

კლდეში ნაკვეთი კომპლექსის ნაწილები მდებარეობს სოფლის ზემოთ, სამხრეთ-დასავლეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 0.6 კილომეტრის მოშორებით, შემადგენელ ბორცვზე არსებული კლდე-ვაზი მასივის ცენტრალურ ნაწილში (39°50'21.91" N; 41°49'10.88" E). კლდის მასივის საერთო სიგრძე დაახლოებით 50-60 მეტრია, ხოლო მასში განთავსებული სენაკები მცირე მოცულობისაა.

კლდის ქარავზე იკითხება ორი, ერთმანეთისგან მოშორებით არსებული, სათავსის შესასვლელი, რომელთაგან ერთი შედარებით მაღლა და სპეციალური აღჭურვილობის გარეშე მასში მოხვედრა

შეუძლებელია. აღნიშნული სენაკის შესასვლელის პირი მორღეული ჩანს, ამდენად, სათავსის შესასვლელი ღიობის ფორმა ასიმეტრიულია. შორიდან აღიქმება მხოლოდ კარს მიღმა არსებული ნაკაფი სივრცის ფრაგმენტი, რომლის საერთო სახე თუ მისი გაგრძელება შეუძნელებელია. კლდეში ნაკვეთი მეორე სენაკი, ასევე მაღლაა გაჭრილი, თუმცა ოდესღაც არსებული საფეხუროვანი ჩანაქდევების საშუალებით მასში მოხვედრა შესაძლებელია აღნიშნული კომპლექსის სათავსები თითქმის თავდაპირველი სახითაა მოღწეული. ჩანს მხოლოდ აქა-იქ გათხრილ-ნაკაფი მონაკვეთები, რომლებიც განძის მაძიებელთა ნახელავს უნდა წარმოადგენდეს.

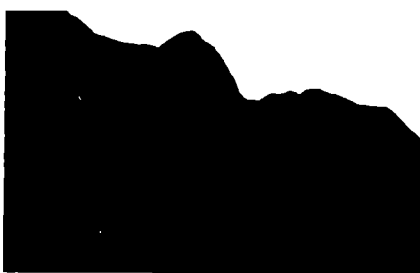
წინამდებარე ქვაბული ორი სათავსისგან შედგება, რომლებიც ერთმანეთთან 1.2-1.3 მეტრის სიმაღლის, მართკუთხა მოხაზულობის, კუთხეებმომრგვალებული კარის საშუალებითაა დაკავშირებული. მაკავშირებელი ღიობის იატაკის დონიდან დაახლოებით 20-30 სანტიმეტრით მაღლაა აწეული. სათავსთა ზომები და მათი საერთო გეგმარებითი გადაწყვეტა ურთიერთმსგავსია. ორსავე შემთხვევაში წარმოდგენილია მართკუთხა, კვადრატს მიახლოებული გეგმარების სენაკი. მათი საერთო სიგრძე-სიგანე და სიმაღლე თითქმის თანაბარია – სიგრძე ორსავე შემთხვევაში 3-4, ხოლო სიგანე 2.5-3 მეტრს აღწევს. რაც შეეხება სათავსთა სიმაღლეს, ორივე სენაკი დაახლოებით 1.8-1.9 მეტრამდეა. კლდის პირზე ნაკვეთია პირველი სათავსის შესასვლელი ღიობი, რომელიც მართკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული ჭრისაა, ხოლო მისი სიმაღლე 1.3-1.4 მეტრამდე აღწევს. შესასვლელის შიდა პირზე აღბეჭდილი, საკმაოდ დაზიანებული ხერვლების გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ მოცემული სენაკი დახურული იქნებოდა კარით, ხოლო შემორჩენილი ფოსოები დიდი ალბათობით, სწორედ მისი საკედურების ფრაგმენტები უნდა იყოს. პირობითად პირველსავე სენაკში, ერთი კედლის სიბრტყეზე ნაკვეთია მცირედი სიღრმის მქონე ორი სხვადასხვა ზომის ნიში. მეორე სათავსი, რომელში გადასვლაც კარის საშუალებითაა შესაძლებელი ოდნავ უფრო გრძელია. გასასვლელის წირთხლებზე დაკვირვების შედეგად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სათავსთა შორის მაკავშირებელი არ იყო დახურული. მეორე სენაკის იატაკის დონეზე, რამდენიმე ადგილას იკითხება საკმაოდ მოზრდილი ხერვლი, რომელიც განძის მაძიებელთა მიერაა გათხრილი მათგან ერთი შუა კარის ძირში, ხოლო მეორე სიღრმეში. სენაკის ბოლოშია დატანილი.

კლდოვანი მასა მყარია, თუმცა იოლად დასამუშავებელი. მასივის ძირითადი ნაწილი უცვლელი ჩანს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ არსებული სენაკების გარდა სხვა გამოქვაბული კვეთილობები არ უნდა ყოფილიყო. სადღესოდ არსებული მონაცემების საფუძველზე შეუძლებელია ნაგებობის სავარაუდო თარიღის განსაზღვრა – ეს პროცესი დამატებით კვლევებს საჭიროებს. ასევე რთულია გადაჭრით თქმა იმისა თუ კონკრეტულად რა დანიშნულების შეიძლება ყოფილიყო მოცემული კომპლექსი. წარმოდგენილი სენაკების კვეთილობა, შიდა სივრცე, გეგმარება და ინტერიერი კედლების ზოგადი გადაწყვეტა არ გვაძლევს მოცემულ სათავსთა საკულტო დანიშნულებაზე დასკვნების გაკეთების საშუალებას. საფიქრებელია, რომ ის სამონასტრო საცხოვრებელ სენაკებს წარმოადგენდა. თუმცა ეკლესიის კვალი ირგვლივ არ ფიქსირდება, მახლოზელ მთებსა და კლდოვან ქარაფებზე იკითხება გამოქვაბულითა კვალი და კლდეზე ნაკვეთი სხვადასხვა ზომის, ფორმისა და პროფილების ჯვრები.

სენაკები მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში. თურქი მკვლევარები სენაკებს კლდის სამარხად მიიჩნევენ.

ფოტო 1. კლდეში ნაკვეთი სენაკები, საერთო ხედი

ფოტო 2. გამოქვაბულის კარი

ფოტო 3. ინტერიერი, გამოქვაბულის შიდა კარი

ფოტო 4. ინტერიერი, გამოქვაბულის კარი

მარიფეთი, ნაგებობა სოფლის სამხრეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი მარიფეთი, თანამედროვე მარიფეთი, ქოფრუქის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Marifet, Köprükay İlçesi, Erzurum ili).

ობიექტი სოფლის სამხრეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 1 კილომეტრის მანძილზე, მცირე ზოგადი განთავსებული (39°50'6.06"N; 41°49'26.43"E), შემორჩენილი ნაგებობის ნაშთებისგან შედგენილი ბორცვის საერთო დიამეტრი დაახლოებით 15-18 მეტრია.

აღნიშნული ობიექტი ძლიერაა დაზიანებული და სადღესოდ იკითხება მხოლოდ მისი საძირკველი და შესაძლო მიწისქვედა სართული. ბორცვი რამდენიმე მონაკვეთზე გადაიხრილია და ირგვლივა მიმოფანტული შენობის სხვადასხვა ნაშთები – თილილი და რიყის ქვები, კრამიტის, აგურისა და სხვა კერამიკული ნაწარმის ნაშთბრეკები. ბორცვის ცენტრალურ მონაკვეთზე დაცხილია 2.5-3 მეტრის სიღრმისა და 4.5x5 მეტრის სიგრძე სივანის კრილი, რომლიდან ამოღებული მიწა ირგვლივ უსისქემოდაა მიმოყრილი.

ნაგებობის თავდაპირველი ფუნქცია, მისი ზოგადი არქიტექტურული სახე და გეგმარება, დაზიანების გამო, არ იკითხება. საფუძრებელია, რომ შენობის გათხრა სახელდახელოდ, განძის მაძიებელთა მიერაა ჩატარებული და შესაბამისად მისი ფრაგმენტები ვანდალურადაა განადგურებული. ბორცვის საერთო მოხაზულობიდან და გათხრილ არეზე წარმოიქმნილი კედლის წყობიდან გამომდინარე შესაძლებელია ვარაუდი, რომ ის გვიანდელ ახანოს წარმოადგენდეს. რასაც ქსებადლია ადასტურებდეს კიდევ ირგვლივ მიმოფანტული მოზაიკის მცირე ნაკრები. თხრილში წარმოდგენილი კედლის ნაწილების გათვალისწინებით ასევე დასაშვებად მიგვაჩნია ნაგებობის გვიანდელ აკლდამად ჩიზნევის შესაძლებლობაც. თუმცა ყველა ეს შეხედულება მხოლოდ მოსაზრებებია, რომლებიც სპონსივით ვლევას საჭიროებს.

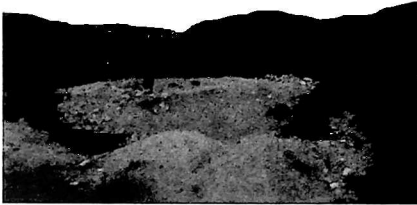
წარმოდგენილი ბორცვის შუა მონაკვეთზე, ხსენებული თხრილის ფარგლებში ჩანს ნაგებობის ნაწარკები. აგურითა და კარგად თილილი, მოზრდილი ქვით ნაწყობი კედლების ფრაგმენტები – იკითხება ასევე რიყის და ფლეითილი ქვის გროვები, რაც საერთო ჯამში საკმაოდ არეულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. აგურის წყობის დუღაბად, თითქმის ცემენტია ნახმარი, რაც მას გარკვეული დროითი რეალით შენოსაზღვრავს. თუმცა დაუდგენელია ყველა ფენა ერთი დროისაა თუ არსებობს გარკვეული განშტოების შესაძლებლობა. აგურის კედლის გვერდით მოცემულია ცემენტის ხსნარზე ნაგები რიყის ქვის წყობის სეგმენტი, რომელიც აგურით ნაგები კედლის სიახლოვეს იმავე დაზიანებითაა დატანილი, რაც კიდევ უფრო ართულებს გეგმარებითი კომპოზიციის სავარაუდო წარმოდგენას და, ამდენად, ძეგლის ფუნქციური დატვირთვის გამოკვლევას.

თხრილის ირგვლივ და ბორცვის პერიმეტრზე გაშლილია კერამიკის, კრამიტის და მოზაიკის ნაწარკები, რომელთა დაზიანებულობა სხვადასხვაა. აღსანიშნავია კრამიტის საბურველის ფრაგმენტები და მათ შორის კბილასებრიანი ჯაფორება-დამოლოების ფილები, რომლებიც, დიდი ალბათობით, ძეგლის გადამხურავ ნაწილებს წარმოადგენდა. ადგილზე განირჩევა შირიმის ქვაში გამოკვეთილი

დეტალები, რომელთა სრული სახით აღქმაც ვერ ხერხდება. კრამიტის ნამსხვრევთაგან ზოგიერთის ზურგის არეზე მოცემულია მცირე ჩანაქდეები და, ერთგვარი, სამაგრი კოპები.

ნაგებობის ძლიერი დაზიანებისა და ფრაგმენტულობის გამო მისი ფუნქციის, გეგმარების, მხატვრული სახის წარმოდგენა შეუძლებელია.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1 ნაგებობის საერთო ხედი

ფოტო 2. განძის მადიებელთა განათხარი

ფოტო 3 პერიმეტრზე არსებული ფრაგმენტები

ფოტო 4. კრამიტი და მოზაიკის ფრაგმენტები

მარიფეთი, ციხე (?) და კლდეზე ნაკვეთი ჯვრები სოფლის დასავლეთით

ისტორიული მასიანის სოფელი მარიფეთი, თანამედროვე მარიფეთი, ქოფრუქის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Marifet, Köprükoy İlçesi, Erzurum İli).

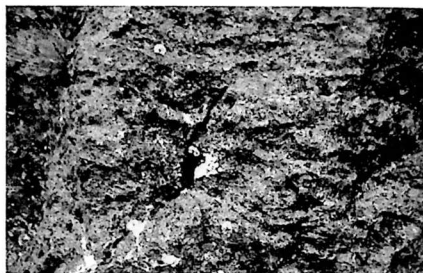
სოფლის ირგვლივ, სხვადასხვა მიმართულებით ადგილობრივი მოსახლეობა მიუთითებს ნაციხვარს, ნამონასტრალსა და ქვაბულთა ოდესღაც არსებობის კვალს, თუმცა მათგან სადღეისოდ რაიმე მნიშვნელოვანი ფრაგმენტის მიკვლევა ვერ მოხერხდა.

სოფლის დასავლეთით, მისგან დაახლოებით 3-4 კილომეტრის მოშორებით, ხეობის ბოლოს ერთმანეთის საპირისპიროდ არსებული კლდოვანი მასივებიდან ერთ მხარეს იკითხება კლდის ზედაპირზე, სხვადასხვა მონაკვეთზე, დატანილი მარტივი პროფილირების, ნაკაწრი და ღრმად ჩანაქდევი ჯვრების გამოსახულებები ($39^{\circ}50'18.02''N$; $41^{\circ}46'51.08''E$). ხოლო მეორე მხარეს წარმოდგენილი მაღალი კლდოვანი რელიეფი, მოსახლეობის მტკიცებით, ნაციხვარს წარმოადგენდა ($39^{\circ}50'10.59''N$; $41^{\circ}46'59.69''E$).

სავარაუდო ციხის ტერიტორია სადღეისოდ არავითარ კვალს არ ატარებს, რომლის იდენტიფიცირებაც შესაძლებელი იქნებოდა თავდაცვითი არქიტექტურის რაიმე ტიპთან. საყურადღებოა, რომ აღნიშნული კლდოვანი მასივის ბუნებრივი გეოგრაფიული მდებარეობა არ გამორიცხავს მოცემულ მონაკვეთზე ციხის შესაძლო არსებობას, თუმცა კვალი არ იკითხება. ჯვრის გამოსახულებიანი კლდოვანი კონკსი და მის მოპირდაპირედ არსებული „ნაციხვარის“ კლდე ერთმანეთისგან დაახლოებით 300 მეტრითაა დაშორებული.

ფოტო 1. ციხის (?) საერთო ხედი

ფოტო 2. კლდეზე გამოსახული ჯვრები

ამავე სოფლის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, ხეობის ცენტრალური გზის პირას არსებულ კლდოვან ქარაფებზე მოსახლეობა მიუთითებს კონკრეტულ ადგილს, სადაც ასევე დატანილი-ნაკვეთია ჯვრის გამოსახულებები და გამოქვაბულები ($39^{\circ}50'54.13''N$; $41^{\circ}50'48.25''E$). აღნიშნული მონაკვეთის დეტალური შესწავლა, რელიეფის სირთულის გამო, საეციალური აღჭურვილობის გარეშე შეუძლებელია.

ციხე და ჯვრები არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 3. გამოქვაბულების საერთო ხედი

მიადინი, ძველი თურბე

ისტორიული ზასიანის სოფელი მიადინი, თანამედროვე არდიჩლი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Ardıçlı, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნ.გებობა განთავსებულია სოფლის აღმოსავლეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 0.4 კილომეტრის მოშორებით, სასულაოს ტერიტორიაზე ($40^{\circ}01'0.68''N$; $41^{\circ}45'47.71''E$). თავდაპირველი სახით მოღწეული წრიული გეგმარების ძეგლის დიამეტრი დაახლოებით 5.5-6 მეტრია, ხოლო მისი სიმაღლე, გუმბათის ჩათვლით 6-7 მეტრს აღწევს - ნაგებობის წახნაგოვანი ფასადის თითო წახნაგის სიგანე 1.8-2 მეტრი.

ნ.გებობის სხვადასხვა მონაკვეთზე აღინიშნება ხელოვნური და ბუნებრივი დაზიანების კვალი. სირითადი ბუნებრივი დაზიანება გვხვდება შენობის გუმბათის არეზე, სადაც მოშლილი და დაკარგულია გადაშლარავი ლორფინის საფარის ნაწილები. საფასადო ნაწილზე, შენობაში შესასვლელი კარის გარემო წყობა მოგვიანებით თეთრად იქნა შეღებილი, რაც შენობას ძლიერ უკარგავს თავდაპირველ მხატვრულ იერსა და ავთენტურობას.

სრული სხით შემორჩენილი, წრიული გეგმარების, ოსმალური აკლდამა მოყვითალო და რუხის ფერის თლილი ქვიშაქვითაა ნაგები. მისი რვაწახნაგა მოცულობა დამყარებულია წრიული მოხაზულობის მქონე ზაფხისზე. მოზრდილი ზომის, მხატვრულად დამუშავებულ-გაფორმებული შესასვლელი მოწყობილია აღმოსავლეთ კედელში, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით გვხვდება დაბალი, მართკუთხა ფორმის სარკმლები, რომლებიც სრულებით სადა და დაუმუშავებელია. კარის გაფორმებაში იკითხება ღიობის მომსახურებელი, მართკუთხა მოხაზულობის,

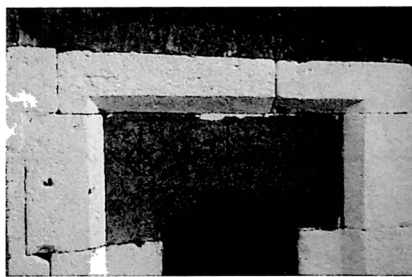
პროფილირებული საპირე და კარის თავზე განთავსებული რკალური ფორმის თაღიანი არქიტრავი, რომელზეც არაბულენოვანი წარწერებია დატანილი. ღიობები შევსებულია მოგვიანო ხანის კარ-სარკმლებით. შენობის ძირითადი კორპუსის წახნაგები შემკულია თავისთავში დასრულებული, ნახევარწრიული, დეკორატიული თაღებით, რომლებზე ძირითად სიბრტყეზე ჩანაკვეთი სახით წარმოიქმნება და მოჩარჩოებულია ლილვოვანი სარტყლით. თხელი, ნატიფი დამუშავების დენადი თაღნარი ზედა მხრიდან დასრულებულია პროფილირებული, რამდენიმესაფეხუროვანი ლავგარდანი, რომლის მხატვრული გააზრება სრულად იმეორებს საფასადო დეკორატიული თაღების საერთო ხასიათს. აკლდამა დასრულებულია კონუსური ფორმის გუმბათით, რომელიც გადახურულია სხვადასხვა ზომისა და განსხვავებული ფორმის ფილებისგან შედგენილი ლორწონით. გადახურვის ქვები ერთმანეთს კარგადაა მორგებული, ხოლო მისი ქვედა ნაწილები ლავგარდანს მცირედი კბილოვანი შევრილობით ებჯინება. აკლდამის ინტერიერი სრულადაა მოპირკეთებული რუხის ფერის, თლილი ქვების რეგულარული წყობით, სადაც განსაკუთრებული გულდასმითაა გამოყვანილი გუმბათის წყობა. აკლდამის ცენტრში წარმოდგენილია მართკუთხა ფორმის, პროფილირებული საფლავის ლოდი, რომლის ზედაპირიც ორფერდა გადაწყვეტით ხასიათდება და ტიპურია ოსმალური მემორიალური კულტურისთვის. საფლავი რამდენიმესაფეხუროვანია და დამყარებულია მართკუთხა კვების მასიურ ბაზისზე – მისი ზედა ნაწილის მხატვრული გადაწყვეტა არ ჩანს, რადგან დაფარულია რიტუალური დანიშნულების ფარდავით. ინტერიერში, კედლის ერთ მხარეს მოცემულია რკალური კვების, მცირე სიგანის, მაღალი ნიში, რომლის თავსართიც გაფორმებულია სადა ორნამენტული დეტალებით.

მხატვრული გადაწყვეტა-გაზრებით, გეგმარებითი მახასიათებლებით, საფასადო დეკორის ელემენტებით, საერთო პროპორციებით, გადახურვის სისტემის თავისებურებით და ძეგლის შედარებითი ანალოზით, შესაძლებლად მიგვაჩნია ნაგებობა დათარიღდეს ზოგადად XV-XVI საუკუნეებით, თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და ის დამატებითი კვლევებს საჭიროებს.

თურბე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. თურბეს საერთო ხედი

ფოტო 2. თურბეს კარის არქიტრავი არაბული წარწერებით

მიგნარიჩი, მეგალითური ციხე სოფლის ჩრდილოეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი მიგნარიჩი, თანამედროვე ბუიუქდერე, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Büyükdere, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ძეგლი მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 4-4.5 კილომეტრის მოშორებით. შემადგენელ ბორცვზე, რომლის ერთი მხარე გაშლილი ველია ($40^{\circ}05'01.50''N$; $41^{\circ}36'21.97''E$). ნაგებობა ერთი პირით ბორცვის პირას, ხოლო დანარჩენი კედლებით ღია ველსაა მორგებული. სოფლის თავზე, სახნავ-სათესი მიწებისა და საძოვრების ზემოთ, ძნელად მისასვლელ მცირე ბორცვზე აღმართული შენობის ფრაგმენტები, დაცულობის თვალსაზრისით, საკმაოდ შთამბეჭდავია. ნაგებობის სიგრძე 22-25 მეტრია, ხოლო სიგანე 15-17 მეტრი. შემორჩენილი კედლები გარდამავალი დაცულობით ხასიათდება და მის ყველაზე მაღალ წერტილში კედლის სიმაღლე 2-2.5 მეტრამდე აღწევს – სისქე კი 2 მეტრს. მნიშვნელოვანია, რომ ნაგებობის ძირითადი კორპუსის კედლები

თითქმის თანაბარი სიმაღლითაა წარმოდგენილი, რაც საშუალებას გვაძლევს ძეგლის ზოგად-გეგმარებითი და არქიტექტურული კომპოზიცია წარმოვიდგინოთ.

ბორცვზე განთავსებული ნაგებობათა კომპლექსიდან, შედარებით უკეთ, შემორჩენილია ცენტრალური შენობის მომსახურელი ძირითადი კედლები, ხოლო მის ირგვლივ არსებული წყობები და უშუალოდ მთავარ ნაგებობაზე მიდგმული მინაშენები თითქმის გვეგმის დონეზეა ჩამოშლილი. გარდა მთავარი ნაგებობისა განირჩევა მის სამ მხარეს არსებული ქვა-ყრილები და კედელთა ფრაგმენტები, რაც აშკარად მიუთითებს საერთო კომპლექსის გადაწყვეტა-გააზრებაზე. უშუალოდ ცენტრალური ნაგებობის სამ მხარეს (აღმოსავლეთი, დასავლეთი, ჩრდილოეთი) გვხვდება მინაშენთა სტრუქტურა - კედლები აღნიშნულ მონაკვეთებზე ძლიერაა დაზიანებული, თუმცა ზოგიერთ მონაკვეთზე იკითხება 1-1.5 მეტრის სიმაღლის წყობა. ასევე დაბალი დაცელოებით ხასიათდება კომპლექსის მომსახურელი გალავნის კედლის ფრაგმენტები, რომლის საერთო გეგმარება მთელ პერიმეტრზე იკითხება, თუმცა მისი სიმაღლე 0.5-0.7 მეტრია.

ბორცვის გეოგრაფიულ მდებარეობას მორგებული კომპლექსი რამდენიმე ნაწილისგან შედგებოდა, რომლის მცირე ფრაგმენტებია დღემდე შემორჩენილი. შენობათა ნაწილის დაგეგმარებისას ჩანს ორიენტირად შედარებით დაცული მხარის, სამხრეთი მონაკვეთის არჩევა - სწორედ ამ ხედვასაა მორგებული კომპლექსის ზოგადი, გეგმარებითი თუ არქიტექტურული გააზრება. სამი მხრიდან „დაუცველი“ ძეგლის გალავან-გამაგრებითი სისტემა - სწორედ აღნიშნულ მონაკვეთებზეა მოსაზღვრული გალავნით. გალავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩართულია 2-3 მეტრის სიგრძე-სიგანისა და დაახლოებით 2-2.5 მეტრის სიმაღლის არასტანდარტული, ერთ მხარეს მომრგვალებული, კოშკური ნაგებობა, რომელსაც ერთი შესასვლელი აქვს. აღსანიშნავია, რომ დასახლებული გალავანი ცენტრალური ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხიდან იწყება, მოსაზღვრავს მთელ ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთს და იმავე მთავარი შენობის დასავლეთ კედელს უერთდება. მის ფარგლებში ექცევა როგორც ძირითადი შენობა, მასზე მიდგმული ჩრდილოეთი და დასავლეთი მინაშენები, ისე დასახლებული პერიმეტრზე მოქცეული სხვა ნაგებობების ნაშთები. ძეგლების კვალი ფიქსირდება გალავნის გარეთაც და, მათ შორის, ბორცვის ქვედა ფერდზე, ცენტრალური ნაგებობის ქვემოთ - ყველა ასეთი ნაწარგვის კვალი გეგმაში მართკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული ან წრიული ფორმისაა. კომპლექსის ცენტრალური შენობა მართკუთხა გეგმარებისაა, ხოლო მასზე სამი მხრით მიდგმული მინაშენები სხვადასხვა მოყვანილობისაა. აღნიშნულ სივრცეში მოწყობილია მხოლოდ ერთი, 2 მეტრის სიგანის, შესასვლელი, რომელიც აღმოსავლეთი კედლის თითქმის შუა წელზეა გაჭრილი. გეგმაში მართკუთხა მოხაზულობის მარტივი ფორმების ნაგებობის ჩრდილოეთ კედელზე მოცემულია საკმაოდ მძლავრი, ასევე მართკუთხა მოხაზულობის, „კონტრფორს-ბურჯები“. კედლის ამ მონაკვეთზე ასეთი სამი შეერილია დატანილი - აქედან ორი კუთხოვანია და მათი შეერილობა მიმდებარე, აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებზეც გადის, ხოლო მესამე ჩრდილოეთი კედლის შუა მონაკვეთზეა მოთავსებული. „ბურჯები“ ნაგებობის ერთიან წყობაში უნაკეროდაა ჩატანებული მათი ჩრდიმ დაახლოებით 2.8-3.2 მეტრია, ხოლო შეერილობა მთავარი კედლიდან 2 მეტრს აღწევს და ერთმანეთისგან თანაბარი ინტერვალებითაა დაცილებული. ასეთვე კიდევ ერთი „ბურჯი“ მოცემულია დასავლეთი კედლის შუა მონაკვეთზე. ნაგებობას ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან მიდგმული აქვს მართკუთხა გეგმარების მინაშენები, რომლებიც ერთმანეთთან კართა არიან დაკავშირებულნი. გარდა ამისა, კიდევ ერთი, დამოუკიდებელი მინაშენი ფიქსირდება აღმოსავლეთი კედლის გასწვრივ. თუმცა მისი გეგმის სრული სახით აღქმა ვერ ხერხდება. მინაშენთა კედლები დაბალია და დაზიანებული. საყურადღებოა, რომ ისინი არ არიან ძირითადი შენობის წყობაში ჩართული, იკეთებენ ნაკერს და, აძღვანდ, რჩება შთაბეჭდილება, რომ შედარებით გვიანი მინაშენია. კომპლექსის შემადგენელი ნაწილების სამშენებლო ფენების განსრულება შეუძლებელია თუმცა აშკარაა სხვაობა წყობებს შორის. გარდა მთავარი შენობისა, ყველა ნაგებობის წყობა არეულია და ქვაყრილის სახეს ატარებს. მათი კედლების სისქეც შედარებით ნაკლებია. რაც შეეხება ძირითად ნაგებობას მისი წყობა შედგენილია მასიური ლოდებით, რომლებიც ერთმანეთს ოსტატურადაა მორგებული. ლოდებს შორის უსწორმასწორო არეები მცირე ზომის ქვებითაა შევსებული. კომპლექსის ყველა კედელი მშრალი წყობით, უღებავოდაა ამოყვანილი. მთავარი შენობის გარე და შიდა პირებს შორის არე ამოვსებულია

მცირე ზომის ქვა-ყრილებით, ხოლო იმავე კედლების წყობის პრინციპი განსხვავებულია. ექსტერი-ერში გვხვდება მხოლოდ ლოდოვანი წყობის, მეტ-ნაკლებად მოწესრიგებული, ჰორიზონტალურ რიგზე გასწორებული, ქვები, ხოლო ინტერიერის კედლები ნაგებია შედარებით მცირე ზომის „ლოდოვანი ფილების“ წყობით. აღნიშნულ შემთხვევაში, სპეციალურად შერჩეული, შედარებით თხელი, წაგრძელებული „ლოდოვანი ფილები“ ერთმანეთის თავზე დიაგონალურად ურთიერთ-საპირისპირო მხარესაა ნაწყობი, რაც საერთო სახით „თევზისფიხისებრ“ ეფექტს ქმნის. ინტერიერში გამართული ამგვარი წყობა ასევე რიგების ჰორიზონტალურობის დაცვითაა შედგენილი.

არსებული მონაცემების, შემორჩენილი ნაწილებისა და დაზიანების მაღალი ხარისხის გათვალისწინებით, რთულია კომპლექსის საერთო გეგმარებითი, არქიტექტურულ-კონსტრუქციული თუ მსატერულ-სივრცითი ორგანიზების წარმოდგენა. კომპლექსი უთუოდ საჭიროებს დამატებით კვლევებს. რომლის შემდგომაც შესაძლებელი იქნება მისი აგებისა და ფუნქციის ზედმიწევნით ზუსტი განსაზღვრა. წარმოდგენილი მონაცემები მშრალი წყობა, კედლებზე გამოყენებული ლოდები, მათი წყობის სახითი, გეგმარება, განთავსების გეოგრაფიული არეალი და სხვა მცირე დეტალები გვაძლევს უფლებას ვივარაუდოთ, რომ კომპლექსის სახით საქმე გვაქვს შეგალითური კულტურის სათავდაცო-სამოსასილო არქიტექტურის ერთ ტიპთან, რომლის შესახებ დამატებითი ინფორმაციის წარმოჩენა სამომავლო კვლევის შედეგად იქნება შესაძლებელი.

ციხე არ არის მოხსენიებული წყენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ციხის საერთო ხედი

ფოტო 2. ციხის ჩრდ. კედლის წყობა

ფოტო 3. ციხის ჩრდ. კედლის ბურჯი

ფოტო 4. ციხის დას. კედელი

ფოტო 5. ციხის დას. კედლის ბურჯი

მიგნარიჩი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილოეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი მიგნარიჩი, თანამედროვე ბუიუკდერე, ფასიხლურის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Büyükdere, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის ნანგრევები მდებარეობს სოფლის ჩრდილოეთით დაახლოებით 1-1.5 კილომეტრის მოშორებით, სოფელში შემავალი ცენტრალური გზის სიახლოვეს. მისგან 400-500 მეტრში, შემალეულ ბორცვზე, ხევის პირას (40°03'34.44"N; 41°36'47.19"E). სახსავ-სათესი მიწების ტერიტორიაზე, ხევის პირას შემალეული ბორცვის ბაქანზე მდებარე ნაგებობა ძლიერა დაზიანებული, ამიტომ მისი ზომებისა და საერთო მასშტაბის ზუსტი დადგენა რთულია. წინამდებარე ბორცვის და მის მთელ პერიმეტრზე მოქცეული ძეგლის გათვალისწინებით მისი სიგრძე დაახლოებით 40-50 მეტრი, ხოლო სიგანე 30-35 მეტრი უნდა იყოს. შემორჩენილი კედლების მაქსიმალური სიმაღლე 0.5-0.8 მეტრია – კედლის სისქე კი 1.5-1.8 მეტრამდე უნდა ყოფილიყო.

ნაგებობა ძლიერა დაზიანებული და თითქმის მისი პირამდეა განადგურებული. იკითხება მხოლოდ მისი ზოგადი გარემოწერილობა და კედელთა მცირე ფრაგმენტები სხვადასხვა მონაკვეთზე. აღსანიშნავია, რომ ჩანს შენობის სრული გარემოწერილობა, წრიული გეგმარების ნაგებობის ზოგადი პროპორციები. თუმცა აღარ იკითხება მისი კედლის წყობა და მასში თუ მის გარეთ მოქცეული ობიექტების კვალი ისინი მხოლოდ მცირე ფრაგმენტების სახითაა მოღწეული დღემდე. გარდა ბუნებრივი დაზიანებისა ჩანს ხელოვნურად, განძის მაძიებელთა მიერ ხელყოფილი არეები, გადათხრილი მონაკვეთები, მიმოხვეული მიწა და ქვის ყრილები.

შემაღლებული ბორცვის თავი, მასზე არსებული, მოსწორებული თხემი სრულად ეთმობა წრიული გეგმარების ნაგებობას, რომლის შიდა პერიმეტრზეც გვხვდება სხვადასხვა მოხაზულობის კედლების ნაშთები, რაც შიდა „უბნების“ დანაწევრებაზე უნდა მიუთითებდეს. ნაგებობის მომხაზველი უწყვეტი „გალავნის“ კედლები დანგრეულია თუმცა ზოგიერთ ადგილას ვხვდებით მშრალი წყობით ნაგებ სეგმენტებს. აღნიშნულ არეებზე, ინტერიერის მხარეს, ფიქსირდება საშუალო ზომის ლოდებით ნაგები კედლები. გარე წყობა ჩაშლილია და მისი ნაშთები ფერდება ჩამოწოლილი. როგორც ადგილზე არსებული მონაკვეთები ჩანს გარე და შიდა ლოდებს შორის არსებული კედლის სიგარიელე შედარებით წვრილი ქვა-ყრილით უნდა ყოფილიყო ამოვსებული. ამჟამად ძეგლის ზედაპირზე მოჩვენური ქვების დიდი ნაწილი მომცრო ზომისაა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ გარემოწერილობაზე, მიწის ქვედა დონეზე უნდა იყოს შემორჩენილი მასიური ლოდებით ნაწყობი კედლების ფრაგმენტები. შენობის შიდა მხარეს, სხვადასხვა მონაკვეთზე, ფიქსირდება მართკუთხა და წრიული მოხაზულობის კედლების მცირე ნაშთები. დასახელებულის გათვალისწინებით სავარაუდოა, რომ ნაგებობის შიდა პერიმეტრზე არსებობდა გარკვეული დანიშნულების „მიკრო-სათავსები“, რომელთა დანიშნულება ამ ეტაპზე, დამატებითი კვლევების გარეშე, დაუდგენელია. ბორცვის დაქანებულ ფერდებზე ვხვდებით სხვადასხვა ნაგებობის კვალს – მათ შორის, ჩანს ერთმანეთს მიჯრით მიწყობილი ორი მართკუთხა გეგმარების სათავისი კვალი. კედლების სიმაღლე 0.3-0.4 მეტრამდეა და მათი სრული გარემოწერილობა აღარ იკითხება. ასეთსავე წყობებს ვხვდებით ფერდის სხვა მხარესაც, სადაც გარემოწერილობა არა კვადრატული, არამედ შერეულია - ჩანს, როგორც კვადრატული, ისე წრიული გეგმარების სათავისთა კვალი. დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ბორცვის ძირზე, ქვედა ტერასაზე, ნაგებობის

გარემომსწერი კიდეც ერთი გალავანი ყოფილიყო, რომლის ადგილას ახლა მხოლოდ არეული რელიეფი და მცირე რაოდენობის ქვა-ყრილებია დაფიქსირებული. საყურადღებოა, რომ თავად ძირითადი შენობის მთავარი კედლების სისტემაში ფიქსირდება წრიული გეგმარების მცირე ჩანართები, სხვადასხვა ინტერვალით. ამ ნაშთების ზუსტი კვალი, სრული გეგმარება და ზომები აღარ იკითხება, ჩანს მხოლოდ მინიმუმების დონეზე დარჩენილი ყრილები, რომელთაგან მხოლოდ ზოგადი კონტური აღიკვეთა. ვფიქრობთ, რომ ეს უნდა იყოს ძეგლის შიდა მხრიდან „გალავანს“ მიდგმული ერთგვარი „კონტროლის-კომპლექსი“ თუმცა დამატებითი კვლევების გარეშე ამის დადასტურება შეუძლებელია.

საგებობა მოითხოვს დამატებით მრავალმხრივ კვლევებს, რომლის საფუძველზეც შესაძლებელი იქნება მისი არქიტექტურულ-გეგმარებითი, კონსტრუქციული და ფუნქციური თავისებურებების გამორკვევა. კვლევების გარეშე ძნელია მისი სავარაუდო თარიღის განსაზღვრა, ძეგლის გეოგრაფიული განთავსებით, მისი პრაიმორციებით, წყობის სახისათვის და საერთო გეგმარებითი პრინციპებით სავარაუდოა, რომ საქმე გვაქვს შეგალითური კულტურისთვის სახასიათო სათავდაცვო-სამოსახლო არქიტექტურის ერთ ნიმუშთან, რომელიც სამომავლო კვლევებს საქირებს.

საგებობა მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში ჯინის ციხედ.

ფოტო 2. საგებობის ინტერიერი, კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 3. განძის მახლობლად განათხარი

ფოტო 4. გალავნის კედლის ფრაგმენტები

პატარა ტუ, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით

ისტორიული მასიანის სოფელი პატარა ტუ, თანამედროვე ქუჩუქტუი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Küçükuy, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის განაპირას მაღალი მთის თხემზე, მოცეკხულ ტერიტორიაზე, სოფლის ცენტრიდან დასავლეთით, დაახლოებით 1.5 კილომეტრის მოშორებით (40°00'34.07"N; 41°25'30.93"E). გზა ნაწილობრივია გაკირილი, ხოლო დანიშნულების წერტილამდე მისვლა მხოლოდ ფეხითაა შესაძლებელი. ძველი განთავსებულია კლდოვან-ლოდოვანი რელიეფის მქონე მთის შემალგებული ფერდის განაპირა მონაკვეთზე. მისი საერთო ზომები საკმაოდ შთამბეჭდავია - სიგრძე დაახლოებით 60-70 მეტრია, ხოლო სიგანე 40-50 მეტრს უახლოვდება. გარდამავალი დაცულობის მქონე კედლების მაქსიმალური სიმაღლე დაახლოებით 2-2.5 მეტრია, ხოლო მისი სიგანე 2 მეტრამდე აღწევს.

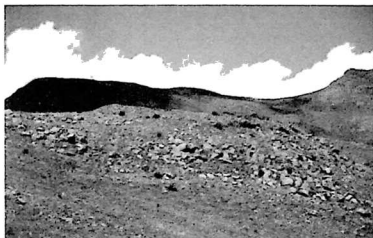
ძველის ძლიერი დაზიანების გამო, ყველა ზომა და მითითებული პარამეტრი მეტ-ნაკლები სიზუსტითაა წარმოდგენილი. სადღეისოდ მისგან მხოლოდ ქვყრილობაა დარჩენილი, თუმცა ფრაგ-მენტულად იკითხება კედლის წყობა და კონსტრუქციულ-ფუნქციური დანიშნულების მქონე მონაკვეთები. საყურადღებოა, რომ წრიული დაგეგმარების ნაგებობის მომსახურებელი კედლები უმეტესად გარეთაა გადაქცეული და შესაბამისად, მისი წყობის ნაშალით შედგენილი ქვა-გროვები მეტწილად ობიექტის გარე პერიმეტრს შემოსდევს.

დიდი ზომის, მშრალი წყობით ნაგები ძველი წრიული გეგმარებისა, ხოლო მასში შესასვლელი ერთადერთი ლიობი დასავლეთიდანაა მოწყობილი. არსებული მონაცემებისა და ნანგრევების მიხედვით ჩანს, რომ შენობის დასავლეთით, მთის ფერდის თავისუფალი მხრიდან მოწყობილი შესასვლელი მცირე, 2.5-3 მეტრის სიგრძის მქონე, „კორიდორული“ სისტემითაა ნაგები. კარის ლიობის სიგანე დაახლოებით 3 მეტრია. ფრაგმენტულად განირჩევა კედლის წყობა, სადაც ჩანს დიდი ზომის, არაწესიერი ფორმის, ლოდების ქვედა რიგი და მასზე დამყარებული შედარებით მცირე ზომის ქვებით ნაგები კედლები. ლოდებსა და მოზრდილი ზომის ქვებს შორის „საფასადო წყობის“ ნაწილებზე შემავსებლად მოთავსებულია მცირე ზომის ნატეხები - გარე და შიდა „პერანგს“ შორის შემავსებლად ასევე მცირე ზომის ქვებია ნახმარი. კედელთა წყობის გათვალისწინებით ჩამოშლილი არეები, ანუ ზედა ნაწილობა, შედარებით მცირე ზომის ქვებს წარმოადგენს. ქვა შლილით დაფარული ძველის პერიმეტრზე, აქა-იქ ჩანს კედლის წყობის მცირე ნაწილები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ რეალურად მათი ზომა გაცილებით დიდი, ხოლო ყრილებს ქვემოთ კონსტრუქციის დაცულობა მეტია. ძველის მთელ პერიმეტრზე, უმეტესად შიდა კედლებზე, თუმცა რამდენიმე შემთხვევაში გარეთაც, მოცემულია წრიული გეგმარების, მცირე ზომის „გოდოლ-კოშკისებრი“ კონსტრუქციები, რომელთა საშუალო დიამეტრი 1.5-2 მეტრს აღწევს. აღნიშნული ელემენტების კონკრეტული ფუნქციური დანიშნულება სადღეისოდ უცნობია, თუმცა საფიქრებელია, რომ სხვა ყველაფერთან ერთად, მათ გალავნის კონტრ-ფორს-დამცველის ფუნქციაც ეწეებოდა. მოცემული ნაწილები ძირითად წყობაში ერთი მხრივთაა შედგენილი. გარდა წრიული გეგმარების ელემენტებისა, გვხვდება მართკუთხა მოხაზულობის, შედარებით მოზრდილი სათავსების საძირკვლები, რომელთა დანიშნულებაც, ამ ეტაპზე, ასევე გაურკვეველია. ერთი კი ცხადია - ამგვარი კონსტრუქციები კედელ-გალავანს გარკვეული ინტერვალების დაცვით მოუყვება და მათი საერთო რაოდენობა 10-მდე აღწევს. მნიშვნელოვანია, რომ ნაგებობის შიდა პერიმეტრზე საკმაოდ მრავლად ფიქსირდება უსისტემოდ გავლებული, ნატეხი ქვით შედგენილი, კედლის წყობის ფრაგმენტები, რაც, სავარაუდოდ, შიდა „უნებების“ დანაწევრებას უნდა მიუთითებდეს. ამჟამად მათი, რაიმე სახით, კონკრეტული ფორმის გამოკვეთა შეუძლებელია დაზიანების გათვალისწინებით, თუმცა კედლების ნაწილი საკმაოდ მძლავრია. ბუნებრივი რელიეფის გათვალისწინებით, ნაგებობა დაცული უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ორი მხრიდან, რადგან სამხრეთითა და აღმოსავლეთით მთის ფერდესაა მორგებული.

არსებული მონაცემების საფუძველზე, დაზიანებათა მაღალი ხარისხისა და მცენარეული საფარის გათვალისწინებით რთულია ნაგებობის სრული არქიტექტურული სახის წარმოდგენა, ისევე, როგორც მისი კონსტრუქციული, ფუნქციური თუ მხატვრული გავარების რაგვარობა. საერთო პროპორციებით, გეგმარებით, სამშენებლო ტექნიკით, განთავსების არეალით, მშრალი ქვის ლოდოვანი წყობით ის

აშკარა კავშირს აქლუნს მეგალითური კულტურის სათავდაცვო-სამოსახლო არქიტექტურასთან, თუმცა არსებული მოსაზრების დასადასტურებლად საჭიროა მრავალმხრივი კვლევა. გაწმენდითი სამუშაოები, სოლო შემდგომ მისი სამეცნიერო შესწავლა ნათელს მოჰყენს, როგორც ძეგლის არქიტექტურულ-სივრცითი გადაწყვეტის თავისებურებებს, ისე მისი აგების სავარაუდო თარიღს.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი

ფოტო 2. გალენის კედლები და შესასვლელი

ფოტო 3. ინტერიერი, კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 5. გალენის კედლის ფრაგმენტები

ფოტო 6. ინტერიერი, კედლის ფრაგმენტები

პორსუკი, ეკლესია

ისტორიული ბასიანის სოფელი პორსუკი, თანამედროვე პორსუკი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Porsuk, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

სოფელში, ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით, ყოფილა ეკლესია, რომელიც გადმოცემით იგიან, თუმცა ზუსტ ადგილს ვერ უთითებენ. ერთ-ერთი ნაგებობის წყობაში, საფასადო მხარეს, ფიქსირდება ქვა ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით ($40^{\circ}01'30.32''N$; $41^{\circ}33'43.17''E$). ადგილობრივთა თქმით, სოფლის ტერიტორიაზე ასევე შემორჩენილია ჩუქურთმებითა და გამოსახულებებით შემკული ქვები, რომელთა მიკვლევაც ექსპედიციის ფარგლებში ვერ მოხერხდა. კედლის წყობაში ჩართული ჯვრის რელიეფური გამოსახულება, შესრულების ტექნიკითა და სტილისტური ნიშნებით გვიანი შუა საუკუნეების ხელობას უნდა წარმოადგენდეს. ქვა აღნიშნული გამოსახულებით სახლის საფასადო მხარეს, ბეტონის სხმულშია მოქცეული და დანამდვილებით მეორადი გამოყენების შედეგადაა აქ მოხვედრილი. სტილისტური თვალსაზრისით მართკუთხა მოხაზულობის ქვის კუთხთხიანი გაფორმების ელემენტები და თავად ჯვრის მკლავთა გადაწყვეტა სიახლოვეს ამჟღავნებს ხაჩქარებზე არსებული ჯვრის ზოგად კომპოზიციან-გადაწყვეტასთან.

საფიქრებელია, რომ აღნიშნული გამოსახულება და სოფლის ტერიტორიაზე, სავარაუდოდ, მიმოხვეული ჩუქურთმოვან-გამოსახულებიანი ქვები საკულტო ნაგებობას ეკუთვნოდა, რომელიც განადგურდა, ხოლო მისი ნაშთები სხვადასხვა სახით იქნა გამოყენებული.

ეკლესია და ქვები არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ნაგებობის სათოხ ხედი

ფოტო 2. ქვა ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით

პორსუკი, მშრალი წყობის ნაგებობები სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი პორსუკი, თანამედროვე პორსუკი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Porsuk, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, ტბის პირას, ფერდზე მდებარეობს რამდენიმე ნაგებობის ნანგრევები ($40^{\circ}02'24.17''N$; $41^{\circ}34'25.17''E$), რომელთა ზუსტი დაწინაურება უცნობია. შენობათა ნაშთები განთავსებულია მცირედი დამრეცობის ფერდობზე, ტბიდან დაახლოებით 100-150 მეტრის მანძილზე, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ადგილზე შემორჩენილია რამდენიმე შენობის ნაშალი – მათ შორის ცენტრალური, შედარებით დიდი ზომის, ობიექტი მართკუთხა გეგმარების, მშრალი წყობით ნაგები ერთგვარი გალავანია, რომლის შიდა პერიმეტრზეც შენობათა კვალი არ ფიქსირდება – მისი დაახლოებითი სიგრძე 40-45 მეტრი, ხოლო სიგანე 25-30 მეტრია. შემორჩენილი კედლების სიმაღლე მოცემულ მონაკვეთზე გარდამავალია, თუმცა მეტ-ნაკლებად ყველა მხარე თანაბარი დაცულობით ხასიათდება – გვეხდება კედლის წყობა 1.2-1.4 მეტრამდე. აღნიშნული ნაგებობის ირგვლივ იკითხება კიდევ რამდენიმე შენობა ერთ-ერთი მართკუთხა გეგმარების ძველი საკმაოდ მაღალი დაცულობისა და მისი კედლების სიმაღლე 2-2.5 მეტრს აღწევს. სათავსო კვადრატულია და მისი სიგრძე-სიგანე დაახლოებით 3x3.5 მეტრია. გარდა დასახლებულისა, ფიქსირდება კიდევ ორი, შედარებით დაბალი დაცულობისა და მართკუთხა გეგმარების სათავსო, რომელთა კედლების სიმაღლე გარდამავალია და 0.5-2 მეტრს შორის მერყეობს.

მშრალი წყობით ნაგები დიდი ზომის, მართკუთხა გეგმარების, ნაგებობის კედლების სისქე 1.3-1.5 მეტრია. დანარჩენი მცირე ზომის შენობების კედელთა სისქე შედარებით მცირეა და დაახლოებით 1-1.2 მეტრს შორის მერყეობს – აქედან ერთი, ყველაზე მაღალი დაცულობის მართკუთხა ნაგებობა დუღაბზეა ამოყვანილი, ხოლო დანარჩენში არავითარი ხსნარი არ იკითხება.

შენობები ძალიან დაზიანებული, თუმცა მაინც იკითხება თითქმის ყველა მათგანის გეგმარებითი თავისებურება, ხოლო ნაწილის შემთხვევაში საკმაოდ მაღალი კედლებიც. დიდი ზომის, გალავნისებრი მოხაზულობის წყობით შემოსაზღვრული ნაგებობისგან მხოლოდ დაბალი კედლის ფრაგმენტებია დარჩენილი – მისი შიდა სივრცე კი სრულებით ერთგვაროვანია. არ იკითხება სხვა რამე შენობის კვალი. „კომპლექსის“ დანარჩენი ნაგებობებიდან მეტი დაცულობით კვადრატული გეგმარების სათავსი გამოირჩევა, ხოლო დანარჩენები ასევე გეგმარების დონეზე იკითხება. ქვის წყობა ყველა შენობაში თითქმის ერთგვაროვანია – გამოყენებულია საშუალო ზომის რიყისა და ფლეთილი ქვა, რომლებიც არეული სახითაა ნაწყობი.

ნაგებობათა შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით რთული დასადგენია მათი აგების თარიღი. მიუხედავად ზოგად-გეგმარებითი მახასიათებლებისა და ქვის მშრალი წყობით აგების პრინციპისა, რომელსაც შესაძლოა არქაული არქიტექტურული ვარიაციებისკენ წავეყვანეთ, ჩნდება იმგვარი გეგმარებითი, არქიტექტურული, კონსტრუქციული თუ მხატვრული თავისებურებები, რომელთა გათვალისწინებით ხსენებული არქაულობის განცდა უკანა პლანზე გადადის. მოცემულ შემთხვევაში ჩნდება მართკუთხა, კოშკური გეგმარების, კვადრატს მიახლოებული ნაგებობა, რომლის ერთ მხარეს მოწყობილია დაახლოებით 1 მეტრის სიგანის კარი, ხოლო ინტერიერში, კედლებში დატანებულია მართკუთხა მოყვანილობის ნიშები. ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ მოცემული შენობის სამშენებლო მასალად დუღაბია გამოყენებული. საყურადღებოა, რომ მშრალი წყობით ნაგები კედლების სამშენებლოდ მცირე ზომის ქვების ნახმარი და არა ლოდოვანი ფილები ან დიდი ზომის ქვები.

ამრიგად, დამატებითი მრავალმხრივი კვლევის გარეშე ძნელია განისაზღვროს ნაგებობათა ამ ჯგუფის, „კომპლექსის“ ფუნქცია, მისი აგება-გამართვის თარიღი, შემადგენელ ნაწილთა კონკრეტული დანიშნულება და მათი ურთიერთმიმართება, ნაგებობათშორისი დროითი ინტერვალები და ა.შ. ხსენებულიდან გამომდინარე, ჩვენი მოსაზრებით შენობათა სადღეისოდ არსებული სახე, მოცემული არქიტექტურული თავისებურება, უფრო გვიან შუა საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს, თუმცა ეს არ გამოირიცხავს უფრო ადრეული ფენის არსებობას, რაც შემდგომი კვლევის საგანია.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2. ნაგებობების ფრაგმენტები

ფოტო 3. ნაგებობების ფრაგმენტები

ფოტო 4. კედლის წყობა და ნიში

რაბათი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის დასავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი რაბათი, თანამედროვე ჩალიიაზი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Çalıyazi, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის დასავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, შემალგებულ ბორცვზე. ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ვერ მოხერხდა. თურქული ლიტერატურის მიხედვით [უნგორი და სხვ., 2014. ერზინჯანის და ერზურუმისპროვინციების 2012 წლის ზედაპირული კვლევები. თურქულ ენაზე.], ნაგებობის კედლები მთლიანად მორღეველია და მხოლოდ რამოდენიმე ადგილას სამირკვლის დონეზეა დარჩენილი. დასავლეთ ნაწილში შემორჩენილი ნაგებობის ფრაგმენტები სავარაუდოდ შესასვლელს ეკუთვნის. შიდა ტერიტორიაზე ოვალური ფორმის, მცირე ზომის 2 ნაგებობაა, რომლებიც თურქი მკვლევარის ვარაუდით საფლავებს უნდა წარმოადგენდნენ. ნაგებობის დასავლეთით შეინიშნება ნასასლარის ნაშთები. ეს ნაგებობა თურქულ წყაროში ცხედ იხსენიება.

ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი (უნგორი და სხვ., 2014)

სასსორი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი სასსორი, თანამედროვე ტაშლიგუნეი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Taşlıgüney, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის ნაშთები განთავსებულია სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 4 კილომეტრის მოშორებით, ხეობაში. ძეგლი მოქცეულია შემალგებულ, კრატერის ფორმის ბორცვის თხემზე, რომელიც ოთხივე მხრიდან მოსაზღვრულია მაღალი მთებით ($40^{\circ}04'16.86''N$; $41^{\circ}46'12.73''E$). რთული გეოგრაფიული პირობების გამო, ნაგებობის ადგილზე მონახულება ვერ მოხერხდა, თუმცა შეაღწევა მოეწეა. მის ირგვლივ არსებული მთებიდან მასზე დეტალური დაკვირვებისა, რომლის მიხედვითაც შეგვიძლია დაახლოებით განვსაზღვროთ მისი მასშტაბი და ზომები. წრიული გეგმარების ნაგებობის სიგრძე დაახლოებით 35-40 მეტრი, ხოლო სიგანე 30-35 მეტრი უნდა ყოფილიყო. კედლები ადრეა შემორჩენილი, თუმცა კრატერისებრი მოყვანილობის მთის თხემზე, მისი წრიული გეგმარების პერიმეტრზე განიშლება მცენარეული საფარის ქვეშ მოქცეული ქვა-ყრილის ბორცვები. აღნიშნული შვერილობა ძეგლს მთლიანად შემოსდევს, რაც, უთუოდ, მის ქვეშ ოდესღაც არსებულ კედლებზე მიანიშნებს. მთის ფერდობზე განიშლება ასევე ჩამოწოლილი წყობის ქვა-გროვები. აღნიშნული კიდეც ერთ დასტურად უნდა მივიღოთ მოცემულ მონაცემებზე ნაგებობის არსებობის მძაბრულებით.

მთის თხემზე, ოდნავ დაქანებულ ზედაპირზე შემოვლებული უნდა ყოფილიყო კედლების სისტემა, რომლებიც დიდი ალბათობით მშრალი წესით იყო ნაგები. აღნიშნული გეგმარებიდან მხოლოდ კონტურებია გარჩევადი, თუმცა ადგილ-ადგილ შეიმჩნევა ქვის ჩამოშლილი ყრილებიც. თავის მხრივ, გეგმარებითი სტრუქტურის გარჩევადი „გალავნის“ ფრაგმენტები, ბორცვებზე შემორჩენილ პერიმეტრზე, წარმოდგენილი.

ადგილობრივი მოსახლეობა მოცემულ ობიექტს მოიხსენიებს, როგორც „პიკის ციხე“ და მოითითებენ მომორებით ადგილს, სადაც უნდა მდგარიყო მეორე „გოგოს ციხე“ გარდა ამისა, აღნიშნული ნაგებობის ნანგრევის სიახლოვეს არსებული ხევი, ასევე ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ. მოიხსენიება, როგორც „წმ. მარამის ხევი“ მოცემული ტოპონიმიკიდან გამომდინარე და ადგილზე შემორჩენილი ნაშთების გათვალისწინებით, საკიროა ძეგლისა და მიმდებარე ტერიტორიის მრავალმხრივი, საფუძვლიანი კვლევა, რომლის შემდგომაც შესაძლებელი იქნება წარმოდგენილი ნაშთის დაახლოებითი თარიღისა და ისტორიულ-კულტურული ღირებულების განსაზღვრა.

ნაგებობა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2 ნაგებობის საერთო ხედი

სერგებოლაზი, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი სერგებოლაზი, თანამედროვე სერგებოლაზი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Serçeböğazi, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის ნაშთები განთავსებულია სოფლიდან აღმოსავლეთით, დაახლოებით 1 კილომეტრის მოშორებით მაღალი მთის თხემზე (40 00'38.79"N; 41°39'13.39"E). ძეგლი მდინარის პირას, მაღალი და მთაშენიკდავი მასშტაბის მთის თხემზე ყოფილა გაშენებული, თუმცა ამჟამად მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი. ბასიანის რეგიონის მეგალითური კულტურის აღმშენებლობის ფონზე მოცემული ნაგებობა, უფრო კი მისი განთავსების გეოგრაფიული გარემო ძლიერ გამოირჩეულია. თხემზე ძეგლისგან მხოლოდ მცირე ნაშთებია დარჩენილი, მაგრამ შესაძლებელია საერთო გეგმარების ზოგადი სახით წარმოდგენა. არსებული მცირე ფრაგმენტებისა და სტრუქტურების გათვალისწინებით საქმე გვაქვს ოვალური დაკგეგმარების შენობასთან, რომელიც ნაგები ყოფილა მშრალი ყნობით ადგილ-ადგილ გაშირჩევა კედლითა მცირე წარჩენები, ხოლო ზოგან მხოლოდ ნაშალი ქვის სტრუქტურები გვაკარაუდებიანს უწინდელ მშენებლობას.

საფიქრებელია, რომ მთის ძირს შემოყოლებული დიდი თხრილი, რომელიც სადღესოდ სარწყავ არხადაა გამოყენებული, ნაგებობის ფუნქციონირების დროინდელი სათავდაცვო თხრილის განახლებას წარმოადგენდეს. რაც მეგალითური კულტურის არაერთი მშენებლობის შემთხვევაშია დაფიქსირებული თუნდაც იმავე ბასიანის რეგიონში.

ნაგებობა მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2 ნაგებობის საერთო ხედი

სურბოლანი, მეგალითური (?) ციხე

ისტორიული ბასიანის სოფელი სურბოლანი, თანამედროვე იორენტაში, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Örantaş, Köprüköy İlçesi, Erzurum ili).

მიწის პირამდე მოსწორებული და ძლიერ დაზიანებული, თითქმის სრულებით განადგურებული ნაგებობის ნაშთები განთავსებულია სოფლის განაპირას, სამხრეთ მხარეს, დაახლოებით 200-300 მეტრში. შემალღებული, ბუნებრივად დატერასებული, მთების კალთებზე ($40^{\circ}04'57.79''N$; $41^{\circ}51'37.75''E$). სადღესოდ არსებული მონაცემების, დაცულობისა და ადგილზე არსებული ნაშთების ფრაგმენტულობის გათვალისწინებით ძნელი დასადგენია შენობის სრული პროპორციები და ზომები. ძველი განთავსებული უნდა ყოფილიყო მაღალი მთის ტერასული რელიეფის რომელიმე მოსწორებულ ბაქანზე. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ნაგებობა გაცილებით დიდი მასშტაბისა იყო და მოიცავდა ამ ბუნებრივად ხელსაყრელი მთის სხვადასხვა კალთას. ამ ეტაპზე შემორჩენილი ნანგრევებით ძნელი მისათითებელია კონკრეტული ზომები, რადგან სხვადასხვა ფრაგმენტი, კედლის წყობის მცირე ნაშთი, ერთმანეთისგან მოშორებით მთელი მთის თხემზე განიჩევა. მოცემული მონაკვეთის, დატერასებული ბორცვების, საერთო სიგრძე 500-600 მეტრია.

ოდესღაც არსებული ძეგლისა თუ ნაგებობათა კომპლექსის სადღესოდ არსებული მდგომარეობა საგანგაშოა. რადგან განადგურებულია მისი ყველა ნაწილი. დაზიანების ხარისხი საკმაოდ მაღალია და გვხვდება მიწის ზედაპირამდე მოსწორებული ნაშთები. ერთადერთი მიმანიშნებელი, მოცემულ ტერიტორიაზე ოდესღაც არსებული ძეგლისა, მცირე ქვა-ყრილები წარმოადგენს, რომლებიც ძლიერ ფრაგმენტული სახითაა შემორჩენილი. ქვის გროვები ზოგიერთ მონაკვეთზე მეტი ინტენსივობით, ზოგან კი – ნაკლები რაოდენობით აღიქმება. ესაა მცირე ზომის ნატეხები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მათ ქვეშ შესაძლოა დარჩენილი იყოს ძველი წყობის ფრაგმენტები. ასეთი ქვა-ყრილები, თუ მიწით დაფარული გროვა-კედლები შემჩნევადია რამდენიმე მონაკვეთზე.

დღეის მდგომარეობით ძნელია განისაზღვროს ძეგლის საერთო გეგმარებითი სტრუქტურა. თუმცა არსებული ნაწილების მიხედვით შესაძლებელია გარკვეული ვარაუდის გამოთქმა. ერთიანი, მაღალი მთის კუბი, წვერიდან მოყოლებული დაბლობამდე, მოიცავს მცირე ზომის მოსწორებულ ტერასა-ბაქნებს. რომელთა არეალშიც ფიქსირდება, მიწის ქვეშ მოქცეული ან ზედაპირზე მცირე რაოდენობით შემორჩენილი, ქვის ნაშალი სტრუქტურები. სწორედ ამ მასალის გათვალისწინებით ვუშვებთ, რომ ნაგებობა არა ერთი, არამედ რამდენიმე ნაწილისგან შედგებოდა აშენდა, ათვისებული იყო ბუნებრივად მომგებიანი, კარგად დაცული, მთის ფერდობი და თხემი.

ზედმიწვევითი, მრავალმხრივი კვლევების გარეშე, დღეის მდგომარეობით შეუძლებელია ძეგლის შესახებ რაიმე კონკრეტული ინფორმაციის მოპოვება, რომელიც მიანიშნებს მოგვეცემს მისი ზოგად-არქიტექტურული, გეგმარებითი, კონსტრუქციული თუ ფუნქციური დანიშნულების შესახებ. შეიძლება ითქვას, რომ ნაშთების განთავსების არეალი, მათი ზოგადი სტრუქტურა და ქვის შემორჩენილი ფრაგმენტები მიგვანიშნებს მეგალითური კულტურის არქიტექტურისათვის სახასიათო მშენებლობაზე. თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა და ობიექტი სამომავლო კვლევებს საჭიროებს.

თურქულ ლიტერატურაში ძველი მოხსენიებულია ციხედ.

ფოტო 1. სოფელი სურბოლანი, სედი ციხის მიდამოებიდან

ფოტო 2. ციხის საერთო ხედი

ფოტო 3. ნაგებობის ნაშთები

ფოტო 4. გალავნის ქვედა ტილოები

ფოტო 5. გალავნის ზედა ტერასა

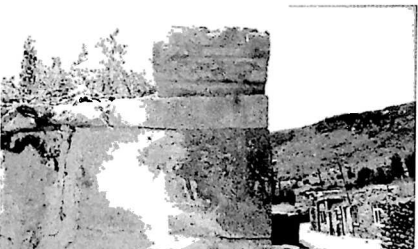
აღსანიშნავია, რომ სოფლის ტერიტორიაზე ფიქსირდება სახლები, რომელთა კედლებშიც მოქცეულია სხვადასხვა სახით გაფორმებული ქვები. ერთ-ერთი სახლზე შემორჩენილია პროფილირებული, საფეხუროვანი კარნიზის ქვები და საფასადო წყობაში მოქცეული კვადრი ცხოველის (ცხენი, ვირი) გამოსახულებით. ნაგებობა ძლიერა დაზიანებული, ხოლო ხსენებული ელემენტების თავდაპირველი კუთვნილება ძეგლისადმი მიეკანხა გამორიცხულად შესაძლოა ეს ფრაგმენტები იმათივე სახლის სამშენის, მისი მსაკერული გააზრების ნაწილსა და დეკორს წარმოადგენდა.

ფოტო 6. სახლის საერთო ხედი

ფოტო 7 კარნიზის ქვის ფრაგმენტი

ფოტო 8, 9. ცხოველის გამოსახულება სახლის ფასადის ქვაზე

ტალუნსი, კლდეში ნაკვეთი მონასტერი

ისტორიული ბასიანის სოფელი ტალუნსი, თანამედროვე კარაბაშლარი, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Karataşlar, Köprükay İlçesi, Erzurum ili).

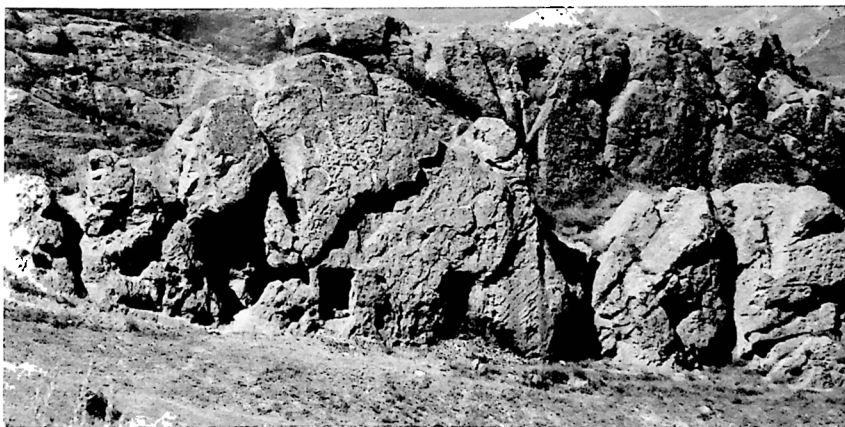
კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი მდებარეობს სოფლის სიახლოვეს. მისგან აღმოსავლეთით, სოფელში შემავალი ცენტრალური გზის პირას, დაახლოებით 300-400 მეტრის მოშორებით, კლდოვან ქედზე ($39^{\circ}51'00.68''N$; $41^{\circ}57'50.52''E$). კლდოვანი მასივი ერთიანად დაუყვება მთის ფერდს და მისი საერთო სიგრძე 500-600 მეტრია. აქედან სათავეს იძლევა მოქცეულია კლდოვანი კეხის საწყისი მონაკვეთზე, ზედა მხარეს, სადაც სადღეისოდ შემორჩენილია სამი დიდი ზომის და ორი შედარებით მომცრო სენაკი და ეკლესია. პირობითად პირველი სათავეს სიგრძით 4-5 მეტრი, სიგანით კი 3-3.5 მეტრი იქნება. აღნიშნული სათავეს ნაწილი ჩამოშლილია და ამდენად არ იკითხება შესასვლელი, ხოლო მის სიღრმეში, საერთო სიგრძეში კიდევ ერთი შენაკრული არაა. ამ მონაკვეთის დაზიანება, როგორც ჩანს, ერთდროულად მომხდარა, რადგან ხსენებული, დაზიანებული შესასვლელის გვერდით ვხვდებით ასევე ჩამოშლილ არეს. სადაც კლდის პირს შერჩენილია გამოკაფული სვემენტები მათი დანიშნულება უცნობია. შედარებით უკეთაა შემორჩენილი მცირე ზომისა და მართკუთხა ფორმის ქვაბული სიგრძე, რომლის შესასვლელის პირზე ხაზოვანი ჩანაკვებით შესრულებულია საპირე-ფერხტონისებრი კვეთილობა. აღნიშნული სათავეს სიგრძე დაახლოებით 1-1.2 მეტრი, სიმაღლე 0.4-0.6 მეტრი, ხოლო სიგანე 0.6-0.7 მეტრი უნდა იყოს. სადღეისოდ მწელი სათემელოა თუ რა დანიშნულება შეიძლება ჰქონოდა მოცემულ სათავეს. გარდა დასახელებულისა, ძლიერი დაზიანება იკითხება ოდნავ მოშორებით, დამოუკიდებლად არსებულ კიდევ ერთ მონაკვეთზე, სადაც მოცემულია ორი სათავესი, რომლებიც ერთმანეთს დიდი კართა თუ თალით უკავშირდება. აღნიშნულ მონაკვეთზე ასევე შეიმჩნევა კლდის ჩამოშალი სვემენტი, რომელმაც ერთი მხრიდან გაამიშვლა ქვაბულის ინტერიერი. დასახელებული სათავეებიდან დასავლეთისა მართკუთხედისკენ მიმართული დისპროპორციული გეგმარებისაა, ხოლო აღმოსავლეთისა, სადაც ეკლესია ყოფილა მოწყობილი მეტად უსალოცებელ მართკუთხედს – პირველი სათავეს სიგრძე-სიგანე 5×4 მეტრია, ხოლო ეკლესიის სიგრძე 3-3.5, სიგანე კი 2 მეტრი უნდა იყოს. ყველა ქვაბულის გარე თუ შიდა პერიმეტრზე განიშრევა სხვადასხვა ტიპის დაზიანებათა კვალი. უმეტესად გვხვდება ჩამოშლილი კლდოვანი მასივის ნაწილი, რომლის გამოც აღარ აღიქმება, ოდესღაც არსებული, სათავეების სრული სახე.

ერთიანი კლდოვანი მასივის რამდენიმე მონაკვეთზე ფიქსირდება კლდეში ღრმად ნაკვეთი სხვადასხვა დანიშნულების სათავესი. ისინი პირობითად ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს. პირველი ჯგუფი მოქცეულია კლდის ზედა მხარეს, სოფლის გზასთან უფრო ახლოს, ხოლო მეორე მისგან დაახლოებით 50-60 მეტრის მოშორებით, მასივის თითქმის შუა წელზე. პირველი, მოშორდილი ქვაბული დისპროპორციული გეგმარებისაა, თუმცა მის სიღრმეში მოცემულია მართკუთხა, წაგრძელებული და ბოლოში აფსიდისებრი მოხაზულობით დასრულებული მონაკვეთი, რომელიც შეიძლება სენაკის სამლოცველოდ მივიჩნიოთ, მით უფრო, რომ „აფსიდის“ ზედა მონაკვეთზე, „კონქის“ არეზე სარკმელია დატანილი. საერთო სახით, სათავეს არ გამოირჩევა მოწესრიგებული, გამიზნული გეგმარებითა და კეთილობით, თუმცა ჩანს, რომ ის ხელოვნურად შექმნილი ქვაბულია, რომლის ერთ მხარესაც საკმაოდ მაკფოდ იკითხება კლდეში შეჭრილი, გრძელი, იატაკის დონიდან დაახლოებით 0.2-0.3 მეტრის სიმაღლეზე განთავსებული ბაქანი, რაც, შესაძლოა დასაჯდომელს წარმოადგენდეს. მოცემული იგორცის წინა არე ჩამოშლილია და, შესაბამისად, მისი კარი, შესასვლელი ღიობი, ადარ იკითხება. ამასთანავე მოწყვეტილ-ჩამოშლილი კლდოვანი მასივის დანაკარგად უნდა მივიჩნიოთ დასახელებული ქვაბულის წინა პირზე არსებული და სადღეისოდ მხოლოდ მიწისშენების დონეზე დარჩენილი, კეთილობები – მათ შორის, ვერტიკალური ფორმის, თავის დროზე ცილინდრული, ჩანაკვითი, რომელიც გაშრულია და გვაფიქრებინებს, რომ ის რაიმე სახით ცეცხლთან იყო კავშირში. გვხვდება საფეხურები, კლდეში შეჭრილი მცირე ზომის ხერხელები და ქვაბულთა ზურგის არეები. მეორე კომპლექსი, რომელიც შედარებით ქვედა წელზეა წარმოდგენილი, ექსტერიერში, კლდეში ნაკვეთი ორი კართი იხსნება. ორივე შესასვლელი თანაბარი ზომისაა, თანაბარ სიმაღლეზეა განთავსებული, ორივე მათგანს მართკუთხა მოხაზულობა აქვს და სამხრეთ კედელშია გაჭრილი. მათი სავარაუდო სიმაღლე 1.3-1.5 მეტრია, ხოლო სიგანე 0.8-1 მეტრი. შესასვლელთაგან ერთი ეკლესიას, ხოლო მეორე მის დასავლეთით ნაკვე დარბაზს უკავშირდება, ხოლო, თავის მხრივ, შიდა სივრცითი

ერთეულები ერთმანეთთან მაღალი, კლდეში ნაკვეთი თაღოვანი გასასვლელით კავშირდებიან. დასავლეთი სათავესი კუთხის მონაკვეთზე კლდის ფენა ჩამოშლილია, ხოლო თავად დარბაზის გეგმარებითი სტრუქტურა დისპროპორციულია. ამასთანავე ხსენებული სივრცის კედლები არაა კარგად დამუშავებული, განსხვავებით მის მიჯრით მოცემული მცირე ეკლესიისგან, რომელიც დარბაზული ტიპისაა და კარგადაა კლდეში გამოყვანილი. მართკუთხა გეგმის მქონე ეკლესია აღმოსავლეთით ნალისებრი ფორმის აფსიდით სრულდება, რომლის შუა არეზე, იატაკის დონიდან დაახლოებით 1 მეტრის სიმაღლეზე, დიდი ზომის, ნახევარწრიულ-რკალისებრი ფორმის, ნიშია გამოკვეთილი. მცირე ზომის კიდევ ერთი ნიში გვხვდება აფსიდის ჩრდილოეთ კედელში, ხოლო წრიული ფორმის, შიდა პირზე გაფართოებული წირთხლების მქონე, სარკმელი აფსიდისავე სამხრეთ კედელშია დატანილი. საკურთხეველის იატაკი დარბაზის დონიდან დაახლოებით 0.5-0.6 მეტრით მაღლაა ნაკვეთი. საკურთხეველის წინ, ჩრდილოეთ კედელში კიდევ ერთი ნიშია, რომელიც შედარებით დაბლა განთავსებული და მისი დანიშნულება გაურკვეველია. ამავე მონაკვეთზე ორივე მხარეს, მოცემულია მცირე სიღრმის მართკუთხა ჩანაჭდეები, რაც შესაძლოა კანკელის კიდევად მივიჩნიოთ, თუმცა ამის დადასტურება, დამატებითი კვლევების გარეშე, ვერ მოხერხდება. საკურთხეველის აფსიდის ნახევარწრიული თალი ზემოთ ოდნავ ვიწროვდება. აღსანიშნავია, რომ იმავე საკურთხეველის ამაღლებული იატაკის შუა არეზე მოცემულია მართკუთხა ფორმის ჩანაკვეთი, რაც შესაძლოა ტრაპეზის ქვის ბუდედ მივიჩნიოთ, იმის მიუხედავად, რომ საკურთხეველი თავისთავად ძალზე მცირე ზომისაა და ტრაპეზის არსებობის შემთხვევაში მოძრაობა თითქმის შეუძლებელი ხდება. ბუდეებია დაფიქსირებული ტაძრის სამხრეთ კედელში გაქრილი კარის მიდამოებში - ვფიქრობთ კარის საკედურებისთვის განკუთვნილი. კედლებზე ფიქსირდება მცირე ზომის, მარტივი პროფილირების ჯგერის საზოგადო ჩანაჭდეები. აღნიშნული „დარბაზული“ ტიპის ტაძარი დასავლეთით ერთსაფეხუროვანი თალითაა გასწვრილი მასზე გაცილებით დიდი ზომის სენაკისადმი. ტაძრის დასავლეთ კედელზე, დასავლეთი სადგომის მხრიდან იკითხება სამკუთხა მოყვანილობის თავსართის მქონე ნიში. როგორც უკვე იყო აღნიშნული, დასავლეთი სადგომ-სენაკი ნაკლები სტრუქტურირებითა და დამუშავებით ხასიათდება.

კლდოვანი მასივის სივრცეში მოქცეული კომპლექსი, დიდი ალბათობით, სამონასტრო სივრცეს წარმოადგენდა, სადაც შემორჩენილი ნაწილებიდან ჩანს ორი ეკლესიის და სამი სხვა სათავესი კვალი, ხოლო დაკარგული არეები, სავარაუდოდ კიდევ უფრო მეტს მოიცავდა. ძეგლის თარიღის, მისი საერთო არქიტექტურული სახის, ცალკეული სათავე-სენაკების თავისებურებისა თუ ეკლესიათა სივრცით-კონსტრუქციული, ფუნქციური დეტალების დასადგენად საჭიროა დამატებითი, მრავალმხრივი კვლევები.

კლდეში ნაკვეთი ძეგლი მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. მონასტრის საერთო ხედი

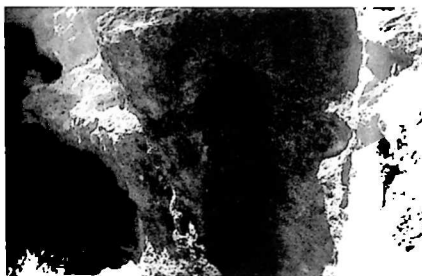
ფიგურა 2 ინტერიერი ზედა აღმოსავლეთით

ფიგურა 3 შესასვლელი

ფიგურა 4 გამოქვაბულის შესასვლელი

ფიგურა 5 ჩამოშლილი ქვაბული

კლდეში ნაკვეთი კომპლექსიდან დაახლოებით 300 მეტრში, მის ქვემოთ, სამხრეთით, კლდოვან ფერდზე გვხვდება მეტად საყურადღებო ნაკვეთიობები ($39^{\circ}50'50.54''N$; $41^{\circ}57'52.49''E$). კლდოვან შერეობებზე უხვადაა დატანილი მარტივი და შედარებით რთული პროფილირების ჯვრები მათ ბორცვს, კლდის ერთ მცირე მონაკვეთზე წარმოდგენილია 10-12 ჯვარი, რომლებიც ზედაპირიდან სიღრმეში ჩანაკვითი. მცირე ასეთივე „კომპლექტზე“ მოცემულია 6-7 ჯვარი, სადაც კვეთის ტექნიკა იგეგმება. თუმცა ჯვრის ფორმები განსხვავებული ამ შემთხვევაში ჯვრის მკლავების კიდურა არეები გაფართოებულია. გვხვდება ისეთი მონაკვეთებიც, სადაც გამოქვაბულის გამო. ჯვრების მხოლოდ კონსტრუქციები აღიქმება. ამავე მონაკვეთზე ვხვდებით კლდეში ან კლდოვან ნაფლეთის ზედაპირზე ნაკვეთი მართკუთხა ბუდეებს, რომელთა დანიშნულებაც უცნობია. ამავე გადაწყვეტის, თუმცა წრიული მოხაზულობისა და ხელოვნური დამუშავების მქონე ერთი ობიექტი ზემოთ დასახელებული სამონასტრო კომპლექსის თავიდან აღმოჩნდა. შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამ ობიექტების შემთხვევაში საქმე გვაქვს ქვა-ჯვარასთან, ქვა-სვეტთან ან მემორიალური დანიშნულების სვეტთან, მით უფრო, რომ მათ ირგვლივ ყველგან უამრავი ჯვრის კვეთილობა დაფიქსირებული.

ფოტო 6. კლდეზე გამოსახული ჯვარი

ფოტო 7. ბუდეებიანი ჯვრები

ფოტო 8. საერთო ხედი

ფოტო 9. კლდეზე გამოსახული ჯვრები

ტალუნსი, ციხე

ისტორიული ბასიანის სოფელი ტალუნსი, თანამედროვე კარატამლარი, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Karataşlar, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

წყაროებში მოხსენიებული ციხე სოფლის განაპირას, მაღალი კლდის თავზე უნდა ყოფილიყო აგებული, თუმცა მითითებულ ადგილას სადღესოდ არანაირი კვალი ნაგებობისა არ ფიქსირდება ($39^{\circ}50'55.48''N$; $41^{\circ}57'44.69''E$). საყურადღებოა, რომ ციხის სავარაუდო ტერიტორია ხეობაში, მდინარის პირას, მაღალი კლდის თავზე ლოკალიზდება, რაც სტრატეგიული თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანეს პუნქტად უნდა მივიჩნიოთ. თუკი იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ შუა საუკუნეებში ბუნებრივად მიუვალი და სტრატეგიულად ამდაგვარად გამორჩეული ადგილები ათვისებული იყო თავდაცვითი სისტემის არქიტექტურისთვის, დასაშვებად მიგვაჩნია მოცემულ ტერიტორიაზე წარსულში ციხე მდგარიყო.

ციხე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ტიხის საერთო ხედი (წყარო: ჯეილანი და სხვ., 2018)

ქეივანჭი, ცულესია

ისტორიული ბასიანის სოფელი ქეივანჭი, თანამედროვე ტაშკაინაკი, ფასისღერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Taşkaynak, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის ცენტრის ხიხლოვებს და მოქცეულია თანამედროვე განაშენიანებაში. ძველი საცხოვრებელი სახლების უკანაა მოქცეული და მასთან მოხვედრა, საგზაო საშუალებებით, ცხოველთა სადგომის სახურავზე გადავლითაა შესაძლებელი ($40^{\circ}01'31.14''N$; $41^{\circ}35'32.13''E$). თავისუფალი ჯგერის ტიპის ძველი მომცრო ზომისაა და მისი გვეგმარებითი მოსახლეობა კვადრატულ ფორმაში ექვევა – აბდენად. შენობის სიგრძე-სიგანე ერთმანეთის ტოლია და დაახლოებით 10 მეტრს აღწევს. შემორჩენილი კედლების მაქსიმალური სიმაღლე 6-7 მეტრი, ხოლო სისქე, მხოლოდ შემორჩენილი დღეღამის მასისა 0.6-0.7 მეტრი უნდა იყოს. იკითხება ნაგებობაში შესასვლელი ორი კარი დასავლეთით და ჩრდილოეთით, რომელთა სიგანეც საკარაუდოდ 1.1-1.2 მეტრი უნდა ყოფილიყო. შესასვლელთა სიმაღლის განსაზღვრა სადღეისოდ შეუძლებელია, რადგან კარის თავზე არსებული კედლის ნაწილები ჩამოშლილია.

მიუხედავად შემორჩენილი ნაწილების სიდიდისა, ნაგებობა ძლიერაა დაზიანებული. მისი გუმბათი სრულადაა მორღეული ისევე, როგორც შენობის შემორჩენილი ძირითადი კორპუსის პერანგი. არსებული ფრაგმენტების მიხედვით, არ იკითხება გუმბათქვეშა კონსტრუქციის (აფრები, კრომპები) არკითარი კვალი, ხოლო ჩამოქცეული გუმბათის მხოლოდ მცირე ნაწილებია ინტერიერში დაფიქსირებული რეალურად ეს გახლავთ ერთი, საკმაოდ მოზრდილი, კედლის სეგმენტი ყოველგვარი მომპირკეთებელი წყობის გარეშე, მხოლოდ დღეღამი. აღნიშნული კედელი, იმის მიხედვით თუ რა მონაკვეთზეა ჩამოქცეული (ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე) გვაძლევს საშუალებას მივხედოთ თუ კონკრეტულად რა ადგილას უნდა ყოფილიყო განთავსებული, თუმცა იმის განსაზღვრა, ის გუმბათის ნაწილი იყო თუ არა, ამ მდგომარეობაში შეუძლებელია. გუმბათქვეშა კონსტრუქციის, მისი საყრდენი ნაწილების ფორმათა გამოჩვენება ეერ ხერხდება, თუმცა შემორჩენილი კედლების არეებზე ჩანს ერთგვარ ბუდეებად დარჩენილი მონაკვეთები, რომლებიც აფრებისა თუ ტრომპების განთავსების საკარაუდო არეალს მიუთითებს. მოცემული სიმაღლეები კი, თავის მხრივ, გვაძლევს საშუალებას

შენობის ძირითადი კორპუსის სიმაღლის განსაზღვრისთვის. ძეგლის წყობა, პერანგი სრულად შემო-
მარცხულია - ინტერიერში იკითხება მხოლოდ ორი-სამი ქვა, რომლებიც კედლის ზედა მონაკვეთზე
შერჩენილი.

თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნაგებობა ოთხივე მხარეს აფსიდით უნდა ყოფილიყო დასრულებული,
ხოლო აფსიდთშორისი, კუთხოვანი არეები დამატებით საფეხურს აფორმირებდა, რომელიც ინტერი-
ერში გარდამავალ კუთხოვან სეგმენტს წარმოქმნიდა, ხოლო ექსტერიერში იმავე ფორმის გამოყენებით
აისახებოდა. ამრიგად, ძეგლი წარმოადგენს თავისუფალი ჯვრის ტიპის, გართულებულს აფსიდით-
შორისი კუთხის მონაკვეთებით. ნაგებობის შესასვლელები გაჭრილია ორ მხარეს, ჩრდილოეთით და
დასავლეთით, ნახევარწრიული გეგმარების აფსიდთა ცენტრში. სადღესოდ არსებული მონაკვეთების
საფუძველზე რთულდება სარკმელთა ზუსტი რაოდენობის დადგენა, თუმცა მკაფიოდ ჩანს, რომ
დასავლეთით სასინათლო ღიბი არ იყო. ასევე დადასტურებით შეიძლება თქმა, რომ სარკმელი
გაჭრილი იყო საკურთხეულის აფსიდში, რომლის პირიც ამჟამად მორღვეულია და ჩრდილოეთით,
კარის თავზე, სადაც მისი ზედსართის მოხაზულობა დღეობის ფენაში იკითხება. ჩვენი ვარაუდით
სარკმელი უნდა ყოფილიყო დასავლეთით, ასევე კარის თავზე, თუმცა ეს უკანასკნელი, ამჟამად, აღარ
ფიქსირდება. დაზიანებთა გამო, ცხადია, გუმბათს, მის ფორმებს, ზომებსა და მასში სარკმლების
რაოდენობას ვერ განვსაზღვრავთ. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-სამხრე-
თი ღერძი თანაბარი სიგრძისაა. ამდენად, საკურთხეულის აფსიდა იმავე პროპორციების იყო, როგორც
სხვა დანარჩენი - ის არც გეგმარებითი თავისებურებით გამოირჩევა სხვათაგან. რამდენიმე ერთეულის
ხაზით შემორჩენილი პერანგის ქვა გვაფიქრებინებს, რომ ძეგლი შემოსილი იყო სამუალო ზომის,
კარგად თლილი, მოცივითაღი ან რუხი ფერის კვადრებით, რომელთა შორის სივრცე დღეობის სქელი
ფენითაა შევსებული. დღეობის ხსნარზე შერჩენილი ქვის ბუდეების მიხედვით შესაძლებელი ხდება
წყობის ხასიათის და ქვის ზომების განსაზღვრა - ეს უნდა ყოფილიყო სამუალო ზომის კვადრებით
მედგენილი, რიგების მქონე ნაკლები ჰორიზონტალურობის დაცვით ნაგები კედლები.

ნაგებობის გეგმარებითი თავისებურებების, ზოგადი პროპორციების, ქვის წყობისა და ისტორიული
რეალობის გათვალისწინებით, ძეგლი შესაძლოა აგებული იყოს X-XII საუკუნეების ინტერვალში,
თუმცა ეს მხოლოდ მოსაზრებაა, რომელსაც სჭირდება დამატებითი ფუნდამენტური შესწავლა, როგორც
სახელოვნებათმცოდნეო, ისე არქეოლოგიური თვალსაზრისით.

ცალესია არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ცელესიის საერთო ხედი

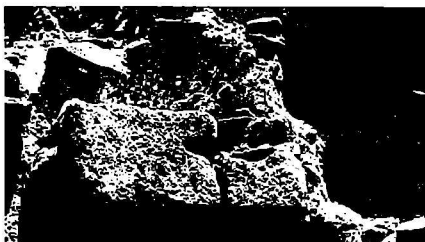
ფოტო 2. გელესისის აღმ. კედელი

ფოტო 3. გელესისის დას. კედელი და შესასვლელი

ფოტო 4. გელესისის ჩრდ. შესასვლელი

ფოტო 5. გელესისის ინტერიერი, ქვის წყობის ფრაგმენტები

ქვემო კიზილკალე, მშრალი წყობის ნაგებობა სოფლის აღმოსავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი ქვემო კიზილკალე, თანამედროვე ქვემო კიზილკალე, ქოფრუქის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Aşağı Kızılkalé, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, მდინარე არაქსის მარცხენა მხარეს. ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ვერ მოხერხდა. თურქული ლიტერატურის მიხედვით [ჯეილანი და სხვ., 2018, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2016 წლის ზედამხედველი კვლევები, თურქულ ენაზე], ნაგებობის კედლები თითქმის მთლიანად მიწითაა დაფარული. მხოლოდ რამოდენიმე ადგილას ჩანს შიშის დონეზე, თურქი მკვლევარი ნაგებობას ციხეს უწოდებს. ნაგებობის დახლოებითი ზომებია: სიგრძე 35 მეტრი, სიღრმე 20 მეტრი.

ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი (წყარო: ჯეილანი და სხვ., 2018)

ქოფრუქი, ხიდი

ისტორიული ბასიანის სოფელი ქოფრუქი, თანამედროვე ქალაქი ქოფრუქი, ქოფრუქის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Köprüköy, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

მდინარე არაქსზე, ქალაქის აღმოსავლეთ ბოლოში, ცენტრიდან დაახლოებით 1 კილომეტრის მოშორებით, გადებულია მღლავრი ოსმალური ხიდი, რომელიც ცენტრალური გზის პირასაა განთავსებული (39°58'11.35"N; 41°53'19.00"E). საკმაოდ მაღალი დაეულობის ხიდის საერთო სიგრძე 130 მეტრია. ხიდი აშენდა XIII საუკუნის ბოლოს და იგი რამდენჯერმე აღადგინეს XVIII-XX საუკუნეებში.

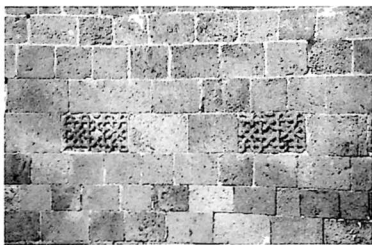
კარგადაა შემორჩენილი ნაგებობის ყველა ძირითადი არქიტექტურულ-კონსტრუქციული თუ მხატვრული ელემენტი, თუმცა აშკარად განირჩევა რესტავრაცია-განახლების რამდენიმე ფაზა. ზოგიერთ მონაკვეთზე დაზიანებულია ხიდის ბურჯების არეები, სადაც, გარდა გამოქარვისა, ჩანს მცენარეული საფარი.

ოსმალური ხიდი მდინარე არაქსის საკმაოდ განიერ ყელზეა გადებული. ნაგებობის ძირითად არქიტექტურულ და კონსტრუქციულ სახეს ექვს „შიდა“, ძირითად ბურჯზე გამართული შვიდი თალი წარმოქმნის, რომელთა ბოლოებიც საწყის მკლავებზეა დამყარებული. ძველი ნაგებია მოყვითალო, მოწითალო და რუხი ფერის, კარგად დაქრილ-დამუშავებული, საშუალო ზომის კვადრებით - რიგების მეტ-ნაკლები პორიზონტალობის დაცვით. ხიდის შემადგენელი განიერი მალეში, ზედა მხარეს, შესრული ფორმითაა წარმოდგენილი, რაც მას განსაკუთრებულ მხატვრულ გამომსახველობითობას ანიჭებს და გარკვეული კულტურული „გარემოს“ ძირითად ნიშნებს ათვალსაჩინოებს. მღლავრი, განიერი ბურჯების ორივე მხარეს (მდინარის დინების მიმართულებით და მის საპირისპიროდ) მოცემულია ერთგვარი საყრდენ-კონტრფორსები, რომელთა ნაწილს, დამატებით წყალამრიდის ფუნქციაც გააჩნია. ბურჯთა აღნიშნული „კონტრფორსები“, მდინარის მიმართულების საპირისპირო მხარეს, მოიცავს ქვედა ნახევარზე დატანილ სამკუთხა პირის მქონე წყალამრიდ კონსტრუქციებს, რომელთა თავზეც განთავსებულია ბურჯის ზედაპირს მიდგმული, წახნაგოვან-შვერილი, ნახევარ-ცილინდრული მოცულობები. ხსენებული მასები ზედა მხარეს სრულდება ნახევარკონუსური ფორმის მქონე ქვის გადახურვით.

აღნიშნული სივრცითი ელემენტების საფასადო ნაწილებზე, ცენტრალურ წახნაგებზე მოცემულია სხვადასხვა ფორმის მცირე „სარკმელი“, რაც თავის მხრივ გულისხმობს მის შიგნით არსებულ, „ფორმალურ“ სივრცით არეებს. ძირითადად ეს სარკმლები წრიული ფორმისაა, ხოლო ზოგიერთი მათგანის ქვედა არეზე, ერთგვარი საპირვეა დატანილი. სადღესიოდ არსებული მონაცემების მიხედვით აღნიშნულ „სათავსთა“ ფუნქციური დანიშნულება უდნობია.

ამგვარივე მინაშენ-ცილინდრებია წარმოდგენილი ბურჯების საპირისპირო (მდინარის მიმართულების) ნაწილებზე, სადაც მათი ფორმები მცირედით განსხვავდება უკვე ხსენებული გადაწყვეტა-გააზრებისგან. ამ შემთხვევაში აღარაა მოწყობილი სამკუთხა წყალამრიდები, ხოლო მათ ნაცვლად ნახევარცილინდრული შვერილია წარმოდგენილი, რომლის თავზეც იმავე რიგის წახნაგოვანი ნახევარცილინდრებია დატანილი, როგორც ბურჯთა საპირისპირო მხარეს დაეაფიქსირეთ. ორივე მხარეს, ბურჯების მინაშენი სტრუქტურის ფორმირებაში განირჩევა გარკვეული მხატვრული გაფორმების ელემენტები, მათი ერთგვარი კანონზომიერება. პირობითად ქვედა და ზედა არეების მსაზღვრელად მოცემულია სხვადასხვა ფორმის ლილვოვანი სარტყლები, სადა ან გაფორმებული წული, გეომეტრიული ორნამენტით. გვხვდება ხიდის საფასადო კედლების ამა თუ იმ მონაკვეთზე დატანილი ორნამენტირებული კვადრები, რომლებიც უსისტემოდაა განთავსებული. ხიდის დაბალი, დაახლოებით 1 მეტრის სიმაღლის მოაჯირის ზედაპირი ოვალური ფორმის ქვის წყობითაა გაფორმებული. ნაგებობის არქიტექტურული მილიანობა თითქმის თავდაპირველი სახით უნდა იყოს მოღწეული - ჩანს მხატვრული გააზრების სპეციფიკა, რომელიც კონკრეტული კულტურული არეალის მათვალსაჩინოებელია.

თურქულ ლიტერატურაში ძველი მოხსენიებულია ჩიზანდედეს ისტორიულ ხიდად.

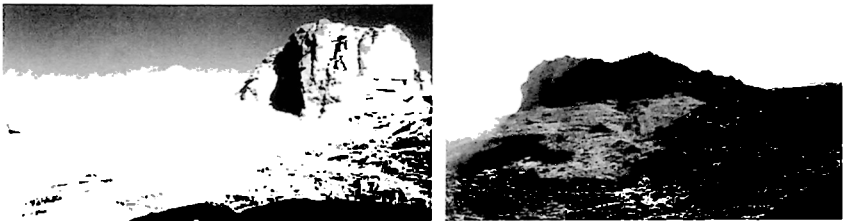

ფიგურა 5. წყობაში ჩართული ორნამენტული ქვები

ლოჯირ კომუ, ციხე სოფლის დასავლეთით

ისტორიული ბასიანის სოფელი ლოჯირ კომუ, თანამედროვე გეიქლი, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Geyikli, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ციხე მდებარეობს სოფლის დასავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, მდინარე ულუდერეს მარცხენა მხარეს არსებულ კლდოვან ბაქანზე ($39^{\circ}48'08.60''N$; $42^{\circ}01'49.60''E$). ძეგლის ადგილზე გადამოწმება ვერ მოხერხდა. თურქული ლიტერატურის მიხედვით [კარაგეჩი და სხვ., 2019, ჰარამის ციხე – ურარტული ციხე ერზურუმის რეგიონში, თურქულ ენაზე], ციხე სამი მხრიდან მიუვალა და ასეა მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან არის შესაძლებელი. კედლები მთლიანად მორღეულია და მხოლოდ რამოდენიმე ადგილას მცირე ფრაგმენტებადაა შემორჩენილი. შემორჩენილია წყალზე ჩასასვლელი გვირაბი კლდეში ამოჭრილი საფეხურებით. გვირაბს შიდა განათებისთვის და ვენტილაციისთვის გარედან ამოჭრილი აქვს მცირე ზომის ლიობები. ციხის შიდა პერიმეტრზე რამდენიმე ადგილას კლდე საგანგებოდ არის მოჭრილი და მოსწორებული. თურქი მკვლევარის ზურით ეს ადგილები საკულტო დანიშნულების უნდა ყოფილიყო. ციხის არეალზე მოძიებული კერამიკა შუა რკინის ხანით და შუა საუკუნეებით თარიღდება. თურქი მკვლევარი ციხეს Harami kalesi-ს უწოდებს.

ფოტო 1. 2. ციხის საერთო ხედი (წყარო: კარაგეჩი და სხვ., 2019)

ჩერმისკუ, ეკლესია

ისტორიული ბასიანის სოფელი ჩერმისკუ, თანამედროვე ილიჯასკუ, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Ilicasu, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა განთავსებულია სოფლის ცენტრში, ერთ-ერთი სახლის ეზოში და დაფარულია ნაკელით, ხოლო ზემოდან ტენკითაა დახურული ($40^{\circ}07'38.58''N$; $41^{\circ}53'06.08''E$). ძეგლის საძირკველი იკითხება სოფლის ცენტრალური გზის მარჯვენა მხარეს, შემადგენელ, ტერასულად განვითარებული ბორცვის შუა წელზე, სამეურნეო და საცხოვრებელი დანიშნულების შენობების სიახლოვეს. მისი ზუსტი ზომებისა და მასშტაბის განსაზღვრა შეუძლებელია, რადგან ის თითქმის სრულადაა დაფარული, თუმცა მასზე განთავსებული „ზინის“ მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ძეგლის სიგრძე მიახლოებით 7-8 მეტრი, ზოლო სიგანე 4-5 მეტრი უნდა ყოფილიყო. დღემდე შემორჩენილი კედლების სიმაღლე ასევე დაუდგენელია.

ადგილობრივი მოსახლეობის მითითებით, მოცემული ნაკელის ნაჭრებითა და ტენკით დახურულ-დაფარული მონაკვეთი ეკლესიის ნანგრევს მოიცავს, თუმცა მისი დეტალურად ხილვის საშუალება არ მოგვეცა. მითითებითი მონაკვეთი რომ ნაშთად შეიცავს გარკვეული არქიტექტურული ფორმების მქონე შენობას, მისი საძირკვლის წყობიდან ჩანს, თუმცა რა ტიპის მშენებლობასთან გვაქვს საქმე ამის გარკვევა დეტალური დათვალიერების გარეშე შეუძლებელია. ის გარემოება, რომ მოსახლეობა და პირადად სახლის, ტერიტორიის მეპატრონე მას ინახავს, როგორც „განსაკუთრებულ განმოსტავეს“, კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს, მესხიერებაში არსებულ ან გადმოცემით მორჩენილ, ინფორმაციის სავარაუდო სისწორეს – აქ ეკლესიის არსებობის თაობაზე. ნაგებობის საძირკველზე აშკარად განიჩევა რიყის ქვის არეული წყობა და განიერი, თხელი ფილა-ქვა, თუმცა ამ დეტალების მიხედვით რაიმე დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია. იმ შემთხვევაში თუ აღნიშნული მშენებლობა ეკლესიისაა, უნდა

დავუშვათ, რომ ეს არის მცირე ზომის დარბაზული ნაგებობა. გადაჭრით რაიმეს მტკიცება შეუძლებელია იქამდე, სანამ არ მოხდება ძეგლზე განთავსებული საფარის მოხსნა და მისი დეტალური შესწავლა.

ეკლესია არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1. ეკლესიის ადგილის საერთო სედი

ფოტო 2. კედლის ფრაგმენტები

ჩოლენდერი, ხიდი

ისტორიული ბასიანის სოფელი ჩოლენდერი, თანამედროვე ჩოლენდერი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Çöğender, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ორმართიანი, საკმაოდ მოზრდილი ხიდი მდებარეობს სოფლის განაპირას, ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს. ცენტრიდან დაახლოებით 200-300 მეტრის მოშორებით და გადებულია მცირე მდინარეზე ($40^{\circ}00'05.54''N$; $41^{\circ}32'37.14''E$). ძეგლის სიგრძე დაახლოებით 14-15 მეტრია ხოლო სიგანე 3.5-4 მეტრი. თაღები თითქმის ერთი ზომისაა და მათი მალეების სიგრძე 3-3.5 მეტრამდე აღწევს.

ნაგებობა სადღესოდ სრულყოფილი სახითაა წარმოდგენილი, თუმცა ნათლად იკითხება შემდგომი გამაგრების კვალი. მისი ძირითადი კონსტრუქციული ნაწილი მდგრადია და არ აღინიშნება დაზიანებები. აღსანიშნავია, რომ ხიდის ზედა ნაწილები, მოაჯირები და კედლების მონაკვეთები, მოგვიანებითაა შეკეთებული, თუმცა კარგად იკითხება ძველი ფენა, რომელიც თალის მალეებსა და საწყის ბურჯებზეა შემორჩენილი.

ხიდი შუა წელზე მცირე ტეხილს იკეთებს და პირობითად ორი ფერდისგან შედგება. მძლავრი საწყისი „ბურჯებიდან“ კონსტრუქცია ორი თალით ცენტრალურ ბურჯს ეყრდნობა, რომელსაც, ერთ მხარეს (მდინარის დინების საპირისპიროდ), წარმოდგენილია თლილი ქვით ნაგები მინაშენი. აღნიშნული სეგმენტი ხიდის სიმაღლის ნახევარზე ამოდის და გარდა კონსტრუქციული გამაგრებულისა. კონსტრუქციის, წყალამრიდსაც წარმოადგენს – ცენტრალურ ბურჯზე მიდგმული ეს შვერილი სამკუთხა პირით მდინარის დინების მოხერხებულ და ეფექტურ ამრიდს ქმნის, რომელიც ხიდის კონსტრუქციულ მდგრადობას მნიშვნელოვანწილად ზრდის. ნაგებობის ძირითადი კედლები და მასები ნაგებია რიყისა და ფლეთილი ქვის ნარევი წყობით, ხოლო კონსტრუქციულად მნიშვნელოვან ნაწილებში გამოყენებულია სხვადასხვა ფერის თლილი კვადრები. დამუშავებული მასალითაა ამოყვანილი თაღების მალთა განაპირა, საფასადო მონაკვეთები, სადაც წარმოდგენილია წითელი ფერის, მცირედი ჩანაკვითის შქონე, ორსაფეხუროვანი თაღები. ასევე თლილი ქვითაა ნაგები, გვიან განასხლებული, ხიდის კუბური, ცენტრალური ბურჯის ზაზის-სამირკველი და წყალამრიდი კონსტრუქცია. ხიდის შუა მონაკვეთზე არსებული ტეხილი და თაღთა მცირედი შეისრულობა, ნათლად წარმოაჩენს აღმოსავლურ სამშენებლო ფორმებს და მათ მხატვრულ გააზრებას.

სამშენებლო ტექნიკის, მასალის, ფორმების, კონსტრუქციული ელემენტებისა და გადაკეთება-განახლების მიხედვით ხიდის თარიღის დადგენა რთულია, თუმცა შესაძლებელია ეს უკანასკნელი XVIII-XIX საუკუნეებს მივაკუთვნოთ.

ხიდი არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2. ხიდის საერთო ხედი

ხესინკარი, კლდეში ნაკვეთი მონასტერი

ისტორიული ბასიანის სოფელი ხესინკარი, თანამედროვე სოფესუ, ქოფრუქოის რაიონი, ერსურუმის პროვინცია (Soğuksu, Köprükay İlçesi, Erzurum İli).

კლდეში ნაკვეთი ძველი მდებარეობს სოფლის თავზე, ჩრდილოეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 200-300 მეტრის მოშორებით, მაღალი მთის შუა წელზე არსებულ კლდოვან შვერილებზე ($39^{\circ}53'49.80''N$; $41^{\circ}57'44.22''E$). მოცემული კონცხების ზომების დადგენა რთულია, თუმცა იკითხება სამი კლდოვანი მასივი, რომლებიც ერთმანეთისგან რამდენიმე მეტრითაა დამორეზული. თითოეული შვერილის სიმაღლე დაახლოებით 5-7 მეტრია, ხოლო სიგრძე-სიგანე 8×10 მეტრი. კლდოვანი კონცხის დიდი ნაწილი დაზიანებულია და სადღესოდ მის სივრცეში, ოდესღაც არსებული, ქვაბულები აღარ არსებობს. ერთ-ერთ მასივში შემორჩენილი ეკლესიის სიგრძე-სიგანე დაახლოებით $4.5-5$ მეტრია.

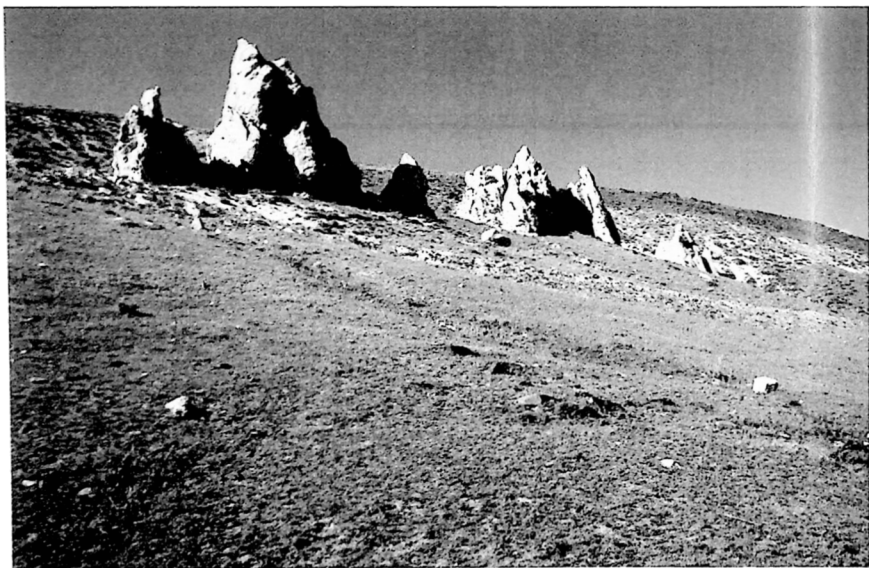
ქვის სტრუქტურის მარტოვი შლადობის გამო, კლდოვანი მასები ძლიერაა დაზიანებული. ჩამოშლილია ერთი მხრივ, კლდის დიდი ნაწილები, ხოლო მეორე მხრივ, შემორჩენილი მასის მცირე სეგმენტები. გარდა ამისა, ქვის მასები გამოქარულია და იშლება მისი დიდი ნაწილი. პირობითად სამი კონცხიდან პირველზე მხოლოდ მცირე ნაწილებია შემორჩენილი, რომლის მიხედვითაც ჩანს, რომ მოცემულ კლდეში უნდა ყოფილიყო ნაკვეთი სენაკები. შედარებით უკეთეს მდგომარეობაშია მეორე კლდოვანი მასივი, სადაც იკითხება, როგორც ჩამოშლილ-გამოქარალი ნაწილები, ისე დღემდე შემორჩენილი კლდეში ნაკვეთი ეკლესია. ეს უკანასკნელი ასევე ძლიერ დაზიანებული სახითაა მოღწეული დღემდე – ჩამოშლილია მისი სხვადასხვა არე, შესასვლელი და ტაძრის აღმოსავლეთით არსებული კედლის ნაწილები. ამავე კლდის ზედა არეზე ჩანს კიდევ ერთი გამოქვაბული სენაკი, თუმცა საეკიკლოური აღქმის გარეშე მისი ხილვა შეუძლებელია ისევე, როგორც შესაძლო კონცხის ქვაბულისა. მოცემული სათავსების მხოლოდ შესასვლელები მოჩანს, თუმცა შესაძლოა კლდის სათავსის შემთხვევაში აღიქმება კლდეში ხელოვნურად გამოკაფული აფსიდისებრი სივრცე, მცირე ნიშოვანი არეები და ხერხელები, შესაძლოა სარკმელიც. საერთო სახით, კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი ძლიერაა დაზიანებული, ხოლო მისი დანაკარგი საკმაოდ დიდია. გარდა ბუნებრივი დაზიანებისა, შუა კლდოვანი მასივის ეკლესიის ქვაბში, საკურთხევისწინა იატაკის არეზე მოცემულია ოქროს მაძიებელთა მიერ ამოღებული უზარმაზარი თხრილი.

არსებული ქვაბულებიდან მხოლოდ შუა არეზე არსებული ნაკვეთობის შესახებ შეიძლება მსჯელობა, როგორც არქიტექტურაზე. აღნიშნულ მონაკვეთზე მოცემულია მცირე ზომის, სიგანეზე წაგრძელებული ეკლესია, რომელიც ძლიერაა დაზიანებული. აღარ აღიქმება მისი დასავლეთი კედელი, საიდანაც უნდა ყოფილიყო, თავის დროზე, შესასვლელი კარი. ნაგებობის ძირითადი სივრცე ფორმირდება მართკუთხა გეგმარების ძირითადი დარბაზისა და მის აღმოსავლეთით განთავსებული სამნაწილედ საკურთხელოთ, სადაც უნდა ვიგულისხმოთ ცენტრალური, საკურთხევის აფსიდა და მის ორსავე მხარეს განთავსებული პასტოფორიუმები. სამივე სივრცითი ერთეული იატაკის დონიდან ამაღლებულია, კლდეშია შეჭრილი და ნახევარწრიულ-რკალისებრი მოხაზულობისაა – მათ შორის,

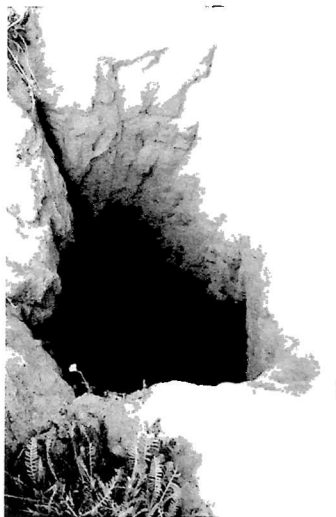
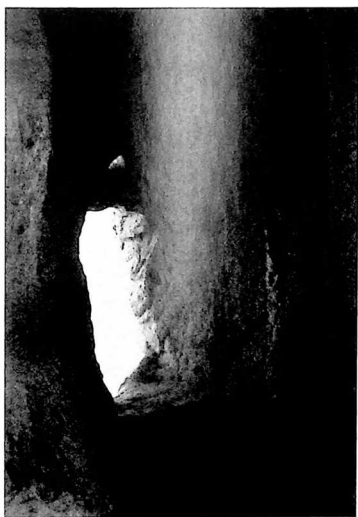
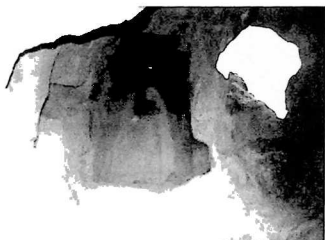
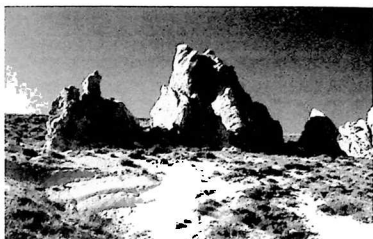
საკურთხეველი უფრო მაღლაა განთავსებული, დაახლოებით 0.5-0.7 მეტრით ძირითადი დარბაზის იატაკიდან. სამივე აფსიდა ნახევარწრიულ-რკალისებრი თავსართ-თალითაა დასრულებული და სამივე მათგანი ზემოთ ვიწროვდება. საკურთხეველში აფსიდის ზედა მონაკვეთი, „კონქის“ არე, ჩამონგრეულია და ამიტომ არ ჩანს აქ, სავარაუდოდ არსებული სარკმლები. სამკვეთლოში იკითხება ორი ნიში და ერთი სარკმელი, რომელიც „კონქის“ მონაკვეთზე დატანილი. ნიშებიდან ერთი აფსიდის ცენტრშია გამოწვეთული და განიერი, მართკუთხა კვეთისაა, ხოლო მეორე ამავე სამკვეთლოს ჩრდილოეთ კედელშია დატანილი და შედარებით მცირე ზომისაა. ხსენებული სარკმელი წრიული ფორმისაა, ხოლო შიდა მხარეს გაფართოებულია მისი წირთხლები. სადიაკვნის აფსიდის აღმოსავლეთი კედელი ასევე ჩამოშლილია, თუმცა ამ შემთხვევაში, განსხვავებით საკურთხეველისგან მთლიანად. სადიაკვნის სამხრეთ კედელში მცირე ზომის ნიშია გამოღებული, ხოლო „კონქის“ არეზე, სამკვეთლოს მსგავსი ფორმისა და ზომის სარკმელია განთავსებული. სამწაწილედ საკურთხეველის სათავსოა გადახურვები და მათ წინ მოცემული ნაწილები დამუშავებულია კამარისებრი ელემენტებით, თუმცა ისინი ცენტრალური დარბაზის ქერზე არ გადმოდის, რომელიც, საერთო სახით, გაცილებით ნაკლები დამუშავების კვალს ატარებს. ქვაბულ-სენაკები იკითხება პირობითად პირველი და მესამე კლდევანი კონცეხების სივრცეებშიც, თუმცა მათი დეტალების აღქმა ვერ ხერხდება, ხოლო მათში მოხვედრა სპეციალური აღჭურვილობის გარეშე შეუძლებელია. აქედან მესამე კლდის ერთ მხარეს გახსნილია პირი და მოჩანს აფსიდისებრი მონაკვეთი, აღმოსავლეთით სარკმლითურთ, თუმცა ეს მხოლოდ მცირე ნაწილია და ამის მიხედვით წარმოდგენის შექმნა თავად სათავსოზე შეუძლებელია.

კლდეში ნაკვეთი სენაკების არქიტექტურულ-მხატვრული გადაწყვეტის მიხედვით აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს სამონასტრო კომპლექსთან, რომლის შესახებ დამატებითი ინფორმაციის მიღება მხოლოდ სამომავლო კვლევების შემდგომ იქნება შესაძლებელი. იმისთვის, რომ დადგინდეს კომპლექსის ყველა ნაგებობის თავდაპირველი ზომები, მათი საერთო მასშტაბი, არქიტექტურულ-კონსტრუქციული სახესხვაობა-მახასიათებლები, მხატვრული გააზრების პრინციპი თუ ისტორიული რეალობა, საჭიროა ინტერდისციპლინური კვლევების წარმოება.

კლდეში ნაკვეთი მონასტერი არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2, 3. მონასტრის საერთო სედი

ფოტო 7 ინტერიერი, განძის მამიებელთა განათხარი

ჰავნიკი, ციხე

ისტორიული ზასიანის სოფელი ჰავნიკი, თანამედროვე გუზელქისარი, ქოფრუქოის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Güzelhisar, Köprüköy İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობის ნანგრევები განთავსებულია სოფლის ჩრდილოეთით, მაღალი და მასშტაბური კლდოვანი კონცხის სხვადასხვა მონაკვეთზე, სოფლის ცენტრიდან დაახლოებით 100-150 მეტრის მოშორებით. მის თავზე (39°49'47.35"N; 41°58'57.69"E). ძეგლის მასშტაბის გათვალისწინებით და რელიეფის სირთულის გამო, ძველი დასადგენია მისი სრული ზომები, თუმცა სავარაუდოდ კომპლექსის საერთო სიგრძე 200-250 მეტრი, ხოლო სიგანე 100-150 მეტრი უნდა იყოს. კედლების სიმაღლე სხვადასხვა მონაკვეთზე განსხვავებულია, თუმცა ყველაზე მაღალი ნიშნულები დაახლოებით 5-6 მეტრისაა, ხოლო დაბალ დონეზე შერჩენილი კედლის ფრაგმენტებიც საკმაოდ მრავლადაა. ზოგიერთ ნაწილში იკითხება მხოლოდ გეგმის დონეზე არსებული ნაგებობათა კვალი, რომელთა ზუსტი დანიშნულებაც უცნობია.

ნაგებობა ძლიერაა დაზიანებული და მისი საერთო მასშტაბიდან მხოლოდ მცირე ნაწილი იკითხება - ისიც არა სრული სახით. საკმაოდ მძლავრი, რთულ რელიეფზე განთავსებული ციხე-სიმაგრის ძირითადი კედლები მოშლილია. დაზიანებული და თითქმის ბოლომდე გამქრალია შიდა პერიმეტრზე განთავსებული, სხვადასხვა დანიშნულების, მცირე სათავსები ციხის შიდა სტრუქტურის მაფორმირებელი ძირითადი შენობები. დაზიანების ხარისხი, რომ მასშტაბურია, დასტურდება ნაგებობის მთავარი სივრცის მომსახურელი გალავნის პერიმეტრზე, სადაც კედლები მცირე ფრაგმენტების სახითაა შერჩენილი. მორღვეულია კლდის სხვადასხვა არეზე, ოდესღაც არსებული, მინაშენი კედლები, რომელთა საშუალებითაც იქმნებოდა ერთგვარი მღვიმე-სათავსები. საერთო სახით, ძეგლის არქიტექტურული მთლიანობა უკიდურესად დარღვეულია. აღარ განირჩევა სიმაგრის საერთო-გეგმარებითი, სივრცით-კონსტრუქციული თუ მხატვრული მხარე.

მაღალ, კლდოვან კონცხზე განთავსებული მასშტაბური ციხე-სიმაგრე რამდენიმე საფეხურად, ტერასულად უნდა იყოს ნაგები, სადაც მინიმუმ იკითხება შენობის ძირითადი პერიმეტრის მომსახურელი გალავანი, რომელიც მთის თხემს რელიეფის გათვალისწინებით შემოუყვება და უშუალოდ შიდა პერიმეტრზე, შედარებით მაღალ ნიშნულზე ნაგები ნაწილები, რომლებიც პირობითად ციტადელად უნდა მიიჩნიოთ. აღსანიშნავია, რომ შენობის მომსახურელი გარე, გალავნის კედლები არ წარმოადგენს ერთიან გაბჭულ წყობას ის არსებითად გამაგრების სისტემის ნაწილია და, შესაბამისად, აღმართულია მხოლოდ იმ მონაკვეთებზე, სადაც ბუნებრივი რელიეფი შედარებით ნაკლები დაცულობით ხასიათდება, თუმცა არის ვრცელი არე, ციხის სამხრეთი მხარე, სადაც ერთიანი წყობის, საკმაოდ გრძელი კედლებია მოცემული. რთული რელიეფის გამო, ვერ მოხერხდა ძეგლის ყველა მონაკვეთზე მისვლა, თუმცა არსებული მასალის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ საქმე გვაქვს შუა საუკუნეების მძლავრ ციხე-სიმაგრესთან ან თუნდაც ციხე-ქალაქთან, რომლის შემორჩენილი კედლებიც არაერთი გადაკეთების კვალს ატარებს. მაღალი დაცულობის მქონე სამხრეთი მონაკვეთის კედლებზე, რომელთა სიგრძე დაახლოებით 50 მეტრს, ხოლო საშუალო სიმაღლე 3-4 მეტრს აღწევს, ჩანს მძლავრი კედლები, რომლის საფასადო ნაწილებზეც განირჩევა მინიმუმ ორი სამშენებლო ფენა. კედლების ძირითადი ნაწილები, მოცემულ და ყველა სხვა შემთხვევაში, ნაგებია დუღაბზე. საკმაოდ მძლავრი, დაახლოებით 1.5-2 მეტრის სისქის კედლები საფასადო ნაწილიდან მოცვითალო-რუხი ფერის მცირე ზომის კვადრებითაა ნაგები, ხოლო მათ შორის სივრცე, დიდი ნაწილი სქელ დუღაბზეა ამოყვანილი. არქიტექტურული ფორმებიდან და ციხის შემადგენელი ნაწილებიდან იკითხება სხვადასხვა მონაკვეთზე შემორჩენილი კედლები, რამდენიმე „გოდოლ-კონტაფორსი“, წრიული და მართკუთხა გეგმარების შიდა ნაგებობები, კლდის მღვიმეებს მიბჯენილი კედლის წყობები, სასმელი წყლის აუზები და არხები, კიბის უჯრედები, შესაძლოა სამლოცველო სივრცე, რომლის ზუსტი იდენტიფიცირებაც ვერ მოხერხდა და სხვადასხვა შენობების კედლები.

ციხეს ჰქონდა ურარტული წარწერა, რომელიც ამჟამად ერზურუმის მუზეუმშია დაცული. ციხე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

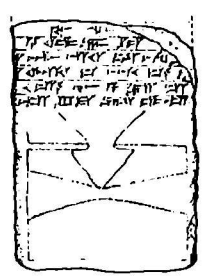
ფოტო 2. გაღვწის კედლის ფიგურა

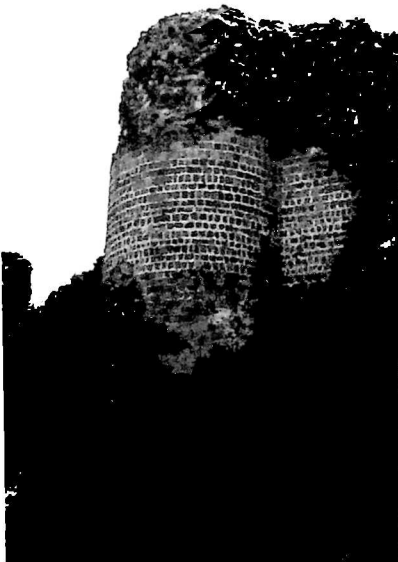
ფოტო 3, 4. გაღვწის

ფოტო 5. გალაგანის ფრაგმენტი

ფოტო 6. ურარტული წარწერა (წყარო: კარაგჩი და სხვ. 2019)

ფოტო 7 8. გალაგანის ფრაგმენტი

ჰანაჰმეტი, ციხე სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით

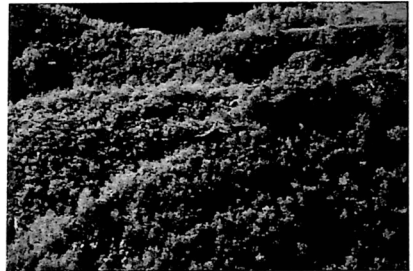
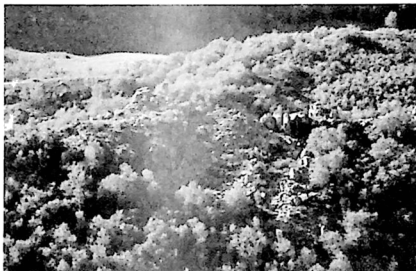
ისტორიული ზასიანის სოფელი ჰანაჰმეტი, თანამედროვე ჰანაჰმეტი, ფასისლურის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Hanahmet, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა განთავსებულია სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 2 კილომეტრის მოშორებით, ღრმა ხევში არსებული კლდოვანი კუთხის ზედაპირზე ($40^{\circ}08'48.69''N$; $41^{\circ}40'7.97''E$). ძეგლი განთავსებულია ძალზე რთულ რელიეფზე, ამიტომ მისი დეტალური შესწავლა ვერ მოხერხდა. იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ნაგებობა ძლიერა დაზიანებული და რთული რელიეფის გამო, მის ზედაპირზე მოხვედრა ვერ მოხერხდა, რთულდება მასშტაბისა თუ ზომების ზედმიწევნითი განსაზღვრა, თუმცა ზოგადი სახით შეიძლება ჩავთვალოთ, რომ ნაგებობა საკმაოდ მასშტაბური უნდა იყოს. მთის კონცხის სიგრძე, რომელზეც ნანგრევებია წარმოდგენილი, დაახლოებით 50-60 მეტრი, ხოლო სიგანე 20-25 მეტრია. შეზღუდული ფრაგმენტებისა და კლდის ფერდზე შეფენილი ნაშალი ნაწილები სწორედ ამ პერიმეტრზეა ჩამოწოლილი.

ნაგებობა არასტანდარტული, წაგრძელებული მართკუთხა გეგმარების უნდა ყოფილიყო. ამჟამად შემორჩენილი მნიშვნელოვანი ფრაგმენტი იკითხება კლდოვანი კეხის დაქანებაზე, სადაც ჩანს დულაბზე ნაგები წყობის სეგმენტები. მისი სიგრძე დაახლოებით 3.5-4 მეტრია, სიმაღლე 2.5-3 მეტრი, ხოლო კედლის სისქე 2 მეტრამდე აღწევს. ჩანს კარგად თლილი, მოყვითალო და რუხი ფერის, გრძივი კვეთის მქონე კვადრები, რომლის წყობაშიც დაცულია რიგების ჰორიზონტალურობა. კედლის შემორჩენილი ფრაგმენტი რკალური გეგმარებისაა და უნდა ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული თავდაპირველად წრიული გეგმარების კოშკს, გოდოლს ან კონტრფორსს წარმოადგენდა. ხსენებული კედლის გაყოლებაზე უხვად გვხვდება ფერდობზე ჩამოწოლილი ქვის გროვები - სწორედ ამის საშუალებით ხდება შესაძლებელი მისი დაახლოებითი მასშტაბის წარმოდგენა. საყურადღებოა, რომ ნაგებობის სამხრეთი ნაწილი მოიცავს ფლეთილი ქვის გროვებსა და მცირე ზომით შემორჩენილ კედლის ფრაგმენტებს, რაც თავისი ხასიათით, სამშენებლო ტექნიკითა და მასალით დიდად სხვაობს ზემოთ ხსენებული კედლის არქიტექტურულ გადაწყვეტას. გარდა ბუნებრივი დაზიანებისა, ძეგლის ტერიტორიაზე შეიმჩნევა კლდოვანი მასის სამშენებლო მასალად გამოყენების შემთხვევა - მოცემული მონაკვეთი ბოლო დროს კარიერად უნდა ექციათ. ამის გამო, ნაგებობის სამხრეთი მონაკვეთის კლდოვანი ქანები სრულადაა დამოლილი, რაც კიდევ უფრო ართულებს ძეგლის არქიტექტურული სახის სრულ აღქმას.

ძალზე მნიშვნელოვანია, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ნაგებობას „ბეჟან-კალეს“, ბეჟანის ციხის სახელით მოიხსენიებს. ამდენად, მნიშვნელოვანია ძეგლის სამოპელო კვლევა სხვადასხვა მიმართულებით. საჭიროა, როგორც არქიტექტურულ-კონსტრუქციული და სივრცით-გეგმარებითი მახასიათებლების გამოვლენა-შესწავლა, ისე ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიება ძეგლის შემორჩენილი დასახელების ეტიმოლოგიის გამორკვევისთვის.

ციხე მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ფოტო 1, 2. ციხის საერთო ხედი

ჰინცკი, ეკლესია

ისტორიული ბასიანის სოფელი ჰინცკი, თანამედროვე კურბანჩაირი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Kurbançayırı, Pasinler İlçesi, Erzurum İli).

ნაგებობა მდებარეობს სოფლის სიახლოვეს, ცენტრიდან დაახლოებით 200 მეტრის მოშორებით. სახანავ-სათვის მინდვრების გარემოცვაში, სოფელში შემავალი ცენტრალური გზის სიახლოვეს. (40°01'45.17"N; 41°37'51.54"E). ძეგლი მოქცეულია ღია მინდორში არსებულ მცირე ტყის კორიში. ძლიერ დაზიანებული სახით შემორჩენილი ნაგებობის დაახლოებითი სიგრძე-სიგანე 8x9 მეტრია, ხოლო კედლების სიმაღლე საკმაოდ მაღალი დაცულობისაა და ზოგიერთ მონაკვეთზე 6-7 მეტრსაც აღწევს. შემორჩენილი შესასვლელი ღიობების სიგანე, არსებული მონაკვეთების მიხედვით, მიახლოებით 0.9-1.1 მეტრი უნდა ყოფილიყო.

მიუხედავად იმისა, რომ თავისუფალი ჯვრის ტიპის ძეგლის დიდი ნაწილი მთელი სიმაღლითაა შემორჩენილი და იკითხება შენობის ძირითადი კორპუსის მასები, ნაგებობის სივრცით-გეგმარებითი

თუ არქიტექტურული თავისებურებები, საკმაოდ დიდია დანაკარგის წილი. უპირველესად აღსანიშნავია ჩამოქცეული გუმბათი, რომლის ფრაგმენტები ინტერიერში ნაშალი სახითაც აღარა შემონახული. ასევე უდიდესი დანაკარგია შენობის პერანგის წყობა, რომელიც აქა-იქ მხოლოდ მცირე ფრაგმენტების სახითაა იკითხება. ინტერიერში აღარ გვხვდება არც გუმბათი და არც მისი საყრდენი ნაწილები – აფრები, ტრომპები. განირჩევა მხოლოდ ერთ მხარეს აფსიდით დასრულებული თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნაგებობის ძირითადი კორპუსი, სადაც ინტერიერში, რამდენიმე მონაკვეთზე მკლავთა დამასრულებელი კამაროვანი გადახურვის მცირე ფრაგმენტებია მოცემული. აღნიშნული მონაკვეთები საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ შენობის დაახლოებითი სიმაღლე გუმბათით, ხოლო ზუსტი პროპორციები გუმბათის გარეშე. გარდა ამისა, ძლიერ დაზიანებული სახით შემორჩენილია პერანგის წყობა ინტერიერში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ნაწილი საკურთხევის აფსიდის ზედა წელზე, სადაც ჩანს მისი სრული სიმაღლე და, შესაბამისად, კონქის მონაკვეთი. შიდა სივრცეშივე იკითხება ფრაგმენტებად შერჩენილი რამდენიმე კვადრი. აქვე აღსანიშნავია, რომ შემორჩენილია შესასვლელებისა და სარკმლების მონაკვეთები, მორღვეული წირთხლებითა და წყობით.

მომცრო ზომის, დამჯდარი პროპორციების, თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნაგებობის გუმბათი განადგურებულია, თუმცა იკითხება შენობის ჯვრული გეგმარების ქვედა კორპუსი, სადაც მკლავთა სიგანეები ერთმანეთის ტოლია. გარდა აღმოსავლეთისა, ყველა მკლავი მართკუთხა მოხაზულობისაა და გადახურული უნდა ყოფილიყო ვერტიკალურად ჩალაგებული ფილებით შედგენილი, ცილინდრული კამარით. რაც შეეხება საკურთხევის აფსიდს, ის გეგმით ნახევარწრიული მოხაზულობისაა ჩანს, რომლის ცენტრშიც გაჭრილია ასევე ნახევარწრიული თავსართით დასრულებული, შიგნით გახსნილი წირთხლების მქონე, მოზრდილი სარკმელი, რომლის ზედა მონაკვეთის პროპორციები მეტ-ნაკლებად თავდაპირველი სახითაა შემორჩენილი. სარკმლის შუა მონაკვეთის ზემოთ შემორჩენილია საპირე მოპირკეთების ქვები, რომლის მიხედვითაც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მოყვითალო ფერის, კარგად დამუშავებულ-გათილი კვადრები, ჰორიზონტალური რიგების დაცვით უნდა ყოფილიყო ნაწყობი. წყობის ამგვარივე ფრაგმენტები შემორჩენილია ჩრდილოეთი და სამხრეთი მკლავის რამდენიმე მონაკვეთზე, საძირკვლის დონეზე და დასავლეთი მკლავის კუთხოვან არეებზე ხსენებული წყობის აღწერა, მოხსენიებული მონაკვეთები, გულისხმობს მხოლოდ ინტერიერს, რადგან ნაგებობის საფასადო ნაწილი სრულად შემოძარცვულია და არავითარი პერანგის კვალი იქ აღარ ფიქსირდება. შესასვლელები დაფიქსირებულია შენობის სამ მხარეს (ჩრდილოეთი, სამხრეთი, დასავლეთი), ხოლო ყველა კარის თავზე წარმოდგენილია ნახევარწრიული მოხაზულობის, შიდა პირზე გაფართოებული წირთხლების მქონე, სარკმელი, რომელთა საპირე წყობა და გარშემო არე მოშლილია დარჩენილია მხოლოდ კედელში გაჭრილი კონტური. შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით, ნათლად იკითხება საფასადო ქვის წყობის ბუდეები დარჩენილი დუღაბის მასაზე, რომლის მიხედვითაც ნათლად ჩანს, რომ წყობა შედგებოდა სამუალო ზომის კვადრების ჰორიზონტალური რიგებისგან, რომლებიც ადგილიდან დაკარგულია, თუმცა დუღაბის მასაზე მათი კვალი დაფიქსირებულია. დუღაბისა და საპირე ქვის ზომის მიხედვით ირკვევა, რომ კედლის საერთო სისქე დაახლოებით 1 მეტრი უნდა ყოფილიყო.

ძეგლის გეგმარებითი თავისებურების, არსებული კონსტრუქციულ-სივრცითი, ზოგად-არქიტექტურული თავისთავადობის, წყობის ხასიათისა და ისტორიული კონტექსტის გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნაგებობა X საუკუნეებს განეკუთვნება.

ეკლესია მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

ამ ეკლესიის ადგილას შესაძლებელია ყოფილიყო ისტორიული წყაროებიდან ცნობილი გარმირ-ვანქის მონასტერი, რომელიც გადმოცემის მიხედვით, კათალიკოს ნერსეს ბარტეგმა (გარდ. 373 წ.) დააარსა. ჰ.ს. ფერეიანის მიხედვით მონასტერი 1828 წლისთვის ერთადერთ ძლიერ და მდიდარ ორგანიზაციას წარმოადგენდა, რომელიც XIX საუკუნის ბოლოსთვის უკვე დასუსტდა და გაღარბდა (ს. ნიშანიანი).

ფოტო 1

ფოტო 2. გელუსის ხედი სამხრეთ-დასვლეთიდან

ფოტო 3. გელუსის სამხრეთი კედელი და შესასვლელი

ფოტო 4. ინტერიერი, ხედი დასვლეთით

ფოტო 5. ინტერიერი, კედლის წყობის ფრაგმენტები

ჰინკი, მშრალი წყობის ნაგებობა

ისტორიული ბასიანის სოფელი ჰინკი, თანამედროვე კურბანჩაირი, ფასინლერის რაიონი, ერზურუმის პროვინცია (Kurbançayırı, Pasinler İlçesi, Erzurum İl).

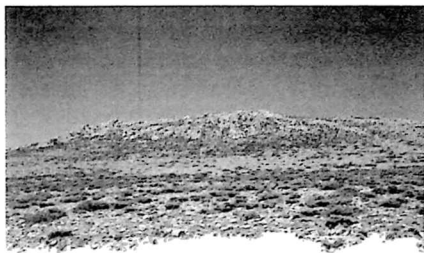
ნაგებობის ნანგრევები მდებარეობს მაღალი, კლდოვანი საძირკვლის მქონე, მთის თხემზე, მის მოსწორებულ მონაკვეთზე, სოფლიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ცენტრიდან დაახლოებით 1-1.5 კილომეტრის მოშორებით, ხოლო სოფელში შემავალი ცენტრალური გზიდან 700-800 მეტრში (40°01'17.93"N; 41°38'14.74"E). ძველი სრულადაა დანგრეულ-განადგურებული და მისგან მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია დარჩენილი. დაზიანების ხარისხის გათვალისწინებით რთულია ობიექტის სრული პროპორციებისა და ზომების წარმოდგენა, თუმცა თხემის პერიმეტრზე დაფიქსირებული ნანგრევების მიხედვით, რომელიც წრიულ გეგმარებას ქმნის, შეგვიძლია ნაგებობის სიგრძე დაახლოებით 70-80 მეტრით, ხოლო სიგანე 50-60 მეტრით განვსაზღვროთ. შემორჩენილი კედლის ნაშთების მაქსიმალური სიმაღლე 1-1.2 მეტრამდე, ხოლო კედლის სისქე 1.8-2 მეტრამდე აღწევს.

საკმაოდ დიდი მასშტაბის ნაგებობის ახლანდელი პროპორციები თითქმის მიწის ძირამდეა დასული. გეგმარება არ იკითხება მკვეთრად, რადგან კედლები მხოლოდ ადგილ-ადგილად შემორჩენილი. გარდა ამისა, მნიშვნელოვანია ვანდალურად, განძის მაძიებელთა მიერ, განადგურებულ-გადათხრილი მონაკვეთები, რომლებიც უთუოდ დიდ ზიანს აყენებს კულტურულ ფენებს. საერთო სახით დაზიანებულია, როგორც ძველის მომსახურებელი ძირითადი კედელი, „გალავანი“, ისე მის შიდა პერიმეტრზე, ალაგ-ალაგ შემორჩენილი, წყობის ნაშთები. მოცემული მცირე ფრაგმენტები გვაფიქრებინებს, რომ შიდა მონაკვეთზე ასევე არსებობდა მართკუთხა და წრიული გეგმარების გარკვეული „სათავსები“, შიდა „უბნები“, რომელთა ზუსტი დანიშნულება და პროპორციები სადღესოდ აღარ განირჩევა. საყურადღებოა, რომ დაზიანებულ ნაწილთა შორის გვხვდება შენობის ძირითადი კედლების გარეთ, მთის ფერდზე ტერასულად განლაგებული კედელთა ფრაგმენტები, რაც თავის მხრივ მოგვანიშნებს, რომ ნაგებობის მასშტაბი იმაზე გაცილებით დიდი უნდა ვივარაუდოთ, ვიდრე თხემის მოსწორებულ პლატფორმაზე შემორჩენილი კედლებია.

მაღალი მთის თხემზე, კლდოვანი ქანების შვერილ მონაკვეთებსა და მათ შორის არეებზე განთავსებულია წრიული გეგმარების, შიდა „უბნებად“ დანაწევრებული ნაგებობის ნაშთები. ძველის ძირითადი ნაწილი მთის წვერზე, მის მოვაკებულ მონაკვეთზე მდებარეობს, ხოლო ტერასებად, მის გარეთ, კლდოვან ქანებს შორის, მოქცეულია მშრალი წყობის სხვა შენობათა კვალი, რომლის გათვალისწინებითაც სავარაუდოა, რომ ნაგებობა რამდენიმე საფეხურად, ტერასებად ვითარდებოდა მთის ფერდობზე. ძირითადი ობიექტის სამი მხარე შედარებით მაღალი დამრეცობით და, შესაბამისად, დაცულობით ხასიათდება, ხოლო აღმოსავლეთით შედარებით თავისუფალი მოვაკებული ტერიტორიაა, რომელიც მის უკან არსებულ მთას უერთდება. ძველის შიდა და გარე პერიმეტრზე აღინიშნება დიდი რაოდენობის ქვა-ყრილები და ნაშალი მასალა, რომელიც გვაძლევს საშუალებას ნაგებობის მთავარი თუ „მიკრო-სათავსების“ ლოკალიზაციისა. აღნიშნულიდან გამომდინარე შესაძლებელი ხდება „მთავარი და დაქვემდებარებული“ ნაწილების დიფერენცირება და შესაბამისად, ძველის ზოგადი კონტურის განსაზღვრა. ალაგ-ალაგ, ძირითადი ნაგებობის პერიმეტრზე, განირჩევა წრიული მოხაზულობის ნაგებობათა ნანგრევები, რომლებიც მხოლოდ კონტურების დონეზეა აღიქმება - მათი ფუნქციური დანიშნულება, კვლევების გარეშე, რთული განსაზღვრება. შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ მშრალი წესით ნაგები კედლების საძირკველში დიდი ლოდები, ხოლო ზემოთ შედარებით მცირე ზომის ქვები იყო გამოყენებული. ასევე მცირე ზომის ქვა-ყრილით იყო შევსებული კედელთა გარე და შიდა პირებს შორის არსებული სივრცე.

ნაგებობის განთავსების არეალის, მისი ზოგად-გეგმარებითი პრინციპის, მშრალი ქვის წყობის, პროპორციების და სხვა მცირედი ფრაგმენტების მიხედვით შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ საქმე გვაქვს მეგალითური კულტურისთვის სახასიათო, სათავდაცვო-სამოსახლო არქიტექტურასთან, რომლის დეტალური კვლევის შემდგომაც შესაძლებელი იქნება მისი ზოგადი თარიღის განსაზღვრა. მრავალმხრივი კვლევების შედეგად შესაძლებელია დადგინდეს ნაგებობის მასშტაბ-პროპორციები, არქიტექტურულ-კონსტრუქციული მხარე და შედარებით კონკრეტული გეგმარება, რაც, თავის მხრივ, შესაძლებელს გახდის ძველის აშენების დროის განსაზღვრას.

ნაგებობა მოხსენიებულია თურქულ ლიტერატურაში.

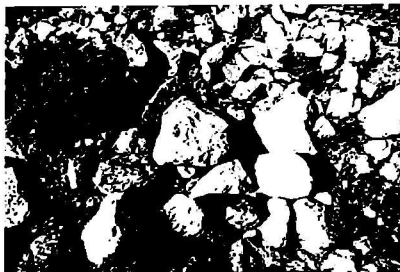
ფოტო 1. ნაგებობის საერთო ხედი

ფოტო 2. ტერასების ფრაგმენტები

ფოტო 3. გალენის კედლის ფრაგმენტი

ფოტო 4. კედლის ფრაგმენტები

დანართი. ისტორიული მასიანის სოფლების ჩამონათვალი

დანართში მოყვანილია ისტორიული მასიანის ყველა სოფელი, რომელიც ამჟამად თანამედროვე ერზურუმის პროვინციის სამ ადმინისტრაციულ ერთეულს (რაიონს) წარმოადგენს – ფასინლერის რაიონი, ქოფრუქოის რაიონი და ჰორასანის რაიონი. ისტორიული სოფლების სახელწოდებები ძირითად შემთხვევაში მოყვანილია ჩვენთვის ცნობილი ლიტერატურიდან და შეკრებულია ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მოწოდებულ ინფორმაციასთან. დანართში, აგრეთვე მოყვანილია სოფლების სახელწოდებების სხვა ვერსიები, რომლებიც ფიქსირდება ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

P.S. წინამდებარე წიგნში წარმოდგენილია ფასინლერის და ქოფრუქოის რაიონის კულტურის ძეგლები, თუმცა დანართში მოცემულია სამივე რაიონის სოფლების ჩამონათვალი.

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
1	აედო კომუ	ათაკოი, ქოფრუქოის რაიონი (Ataköy, Köprüköy İlçesi)	აბდიკანი
2	აზაზი	აზაპი, ჰორასანის რაიონი (Azap, Horasan İlçesi)	
3	აკბაბა(მეზრა)	აკბაბა, ქოფრუქოის რაიონი (Akababa, Köprüköy İlçesi)	
4	აკსიკომსი	დემირდოვენი, ფასინლერის რაიონი (Demirdöven, Pasinler İlçesi)	სურბეჰანი
5	აკვინარი	აკვინარი, ჰორასანის რაიონი (Akpınar, Horasan İlçesi)	
6	ალაგიოზი	ალაგიოზი, ჰორასანის რაიონი (Alagöz, Horasan İlçesi)	
7	ალაკილისე	იეშილდერე, ჰორასანის რაიონი (Yeşildere, Horasan İlçesi)	იატიკსირთი
8	ალაჯა	ალაჯა, ქოფრუქოის რაიონი (Alaca, Köprüköy İlçesi)	
9	ალვარი	ალვარი, ფასინლერის რაიონი (Alvar, Pasinler İlçesi)	
10	ანდაკა	იარბოღაზი, ჰორასანის რაიონი (Yarboğaz, Horasan İlçesi)	ანტაკი, ენდეკი
11	არდი	არდი, ჰორასანის რაიონი (Ardi, Horasan İlçesi)	
12	არდოსტი	დეღირმენლერი, ჰორასანის რაიონი (Degirmenler, Horasan İlçesi)	არდოსი
13	არტიფი	ოთლუქკაფი, ფასინლერის რაიონი (Otlukkapı, Pasinler İlçesi)	ხერტევი, ხერტივი
14	არუჩაქრაგი	ალიჩეირეკი, ჰორასანის რაიონი (Alıçeyrek, Horasan İlçesi)	ალოკუქრეკი, აშკირაგი
15	არფაჩირი	არფაჩირი, ჰორასანის რაიონი (Arpaçayır, Horasan İlçesi)	
16	აღაკომი(მეზრა)	აღაკომი, ქოფრუქოის რაიონი (Ağakom, Köprüköy İlçesi)	
17	აღზეპირი	თაშლიიურთი, ფასინლერის რაიონი (Taşlıyurt, Pasinler İlçesi)	აღზეპირი
18	აღულლუ	აღილი, ჰორასანის რაიონი (Ağılı, Horasan İlçesi)	
19	აღუქირანი	მეშეკი, ჰორასანის რაიონი (Meşecik, Horasan İlçesi)	აკქირანი
20	აღჯალარი	აღჯალარი, ფასინლერის რაიონი (Ağcalar, Pasinler İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
21	ახა	კავუშტურანი, ფასინლერის რაიონი (Kavuşutan, Pasinler İlçesi)	
22	ახალიქი ულია	იუკანბადემოზუ, ჰორასანის რაიონი (Yukanbademözü, Horasan İlçesi)	
23	ახელეკი	აშლიბადემოზუ, ჰორასანის რაიონი (Aşlıbademözü, Horasan İlçesi)	ახალიქი სუფლა
24	აჯი	აჯი, ფასინლერის რაიონი (Aci, Pasinler İlçesi)	
25	ბადიკუინი	ესენდერე, ფასინლერის რაიონი (Esendere, Pasinler İlçesi)	ბადიკუანი, ბადიფვანი
26	ბალდიზი	ბალდიზი, ფასინლერის რაიონი (Baldızı, Pasinler İlçesi)	
27	ბაშვირანი	ბაშვირენი, ფასინლერის რაიონი (Başören, Pasinler İlçesi)	
28	ბედრევანქი	იორუკათლი, ჰორასანის რაიონი (Örükatlı, Horasan İlçesi)	ბედრევანსი
29	გენჩალა ჩიფტლილი	ჩიფტლიკი, ჰორასანის რაიონი (Çiftlik, Horasan İlçesi)	
30	გერდეკკაია	გერდეკკაია, ფასინლერის რაიონი (Gerdekkaya, Pasinler İlçesi)	
31	გერეკი	გერეკი, ჰორასანის რაიონი (Gerek, Horasan İlçesi)	
32	გეჯიკი	ილდირანი, ჰორასანის რაიონი (Yıldiran, Horasan İlçesi)	
33	გოზელერი(მეზრა)	გოზელერი, ფასინლერის რაიონი (Gözeler, Pasinler İlçesi)	
34	გოლჯიღიზი	გოლჯიღიზი, ფასინლერის რაიონი (Gölçeğiz, Pasinler İlçesi)	
35	გოქჩეჰარმანი(მეზრა)	გოქჩეჰარმანი, ჯოფრუქის რაიონი (Gökçeharman, Köprükøy İlçesi)	
36	ველიბაბა	ველიბაბა, ჰორასანის რაიონი (Velibaba, Horasan İlçesi)	ველიბაბა, არასი
37	დელილერი	ილიტეპინარი, ფასინლერის რაიონი (Yığılcınarı, Pasinler İlçesi)	
38	დიშლიკაია(მეზრა)	დიშლიკაია, ჯოფრუქის რაიონი (Dışlıkaya, Köprükøy İlçesi)	
39	დოდი	ქემერლი, ჰორასანის რაიონი (Kemerli, Horasan İlçesi)	თოთი
40	დოლლეკი	დოლლეკი, ჰორასანის რაიონი (Döllek, Horasan İlçesi)	
41	იზირმიკი	ოვაქოი, ფასინლერის რაიონი (Ovaköy, Pasinler İlçesi)	იზელმიკი, იზერმეკი
42	ეიუფლერი	ეიუფლერი, ჯოფრუქის რაიონი (Eyüpler, Köprükøy İlçesi)	
43	ემრეკომი	ემრე, ჯოფრუქის რაიონი (Emre, Köprükøy İlçesi)	ამრაკომი
44	ერენჯიკი(მეზრა)	ერენჯიკი, ჯოფრუქის რაიონი (Erencik, Köprükøy İlçesi)	
45	ესემეკე	ესემეკე, ფასინლერის რაიონი (Epsence, Pasinler İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
46	ქერქი	გიოლჩაირი, ქოფრუქოის რაიონი (Gölcayır, Köprüköy İlçesi)	
47	ელერტაში	ელერტაშლარი, ჰორასანის რაიონი (Eğertaşlar, Horasan İlçesi)	
48	ეშეკილასი	აშალი აკტაში, ჰორასანის რაიონი (Aşağı Aktaş, Horasan İlçesi)	
49	ვანასორი	ვანასორი, ჰორასანის რაიონი (Vanasor, Horasan İlçesi)	
50	ვალავირი	დუმანკაია, ქოფრუქოის რაიონი (Dumankaya, Köprüköy İlçesi)	
51	ზარსი	დალბაში, ჰორასანის რაიონი (Dalbaşı, Horasan İlçesi)	
52	ზემო დანიშმენდი	იუქარიდანიშმენტი, ფასინლერის რაიონი (Yukarıdanışment, Pasinler İlçesi)	
53	ზემო კალბულასი	იაილადაღი, ფასინლერის რაიონი (Yayladağ, Pasinler İlçesi)	ზემო გალბულასი
54	ზემო კარაკალე	კარაკალე, ფასინლერის რაიონი (Karakale, Pasinler İlçesi)	
55	ზემო კიზილკალე	იუქარიკიზილკალე, ქოფრუქოის რაიონი (Yukarıkızılkale, Köprüköy İlçesi)	
56	ზემო კიზილჯა	იუქარიკიზილჯა, ქოფრუქოის რაიონი (Yukarıkızılca, Köprüköy İlçesi)	
57	ზემო სოლუდლუ	იუქარისოლუთლუ, ქოფრუქოის რაიონი (Yukarısöğüt, Köprüköy İlçesi)	
58	ზემო სოლუთლუ	სოლუთლუ, ჰორასანის რაიონი (Söğüt, Horasan İlçesi)	
59	ზემო ტაიჰოჯა	იუქარიტაჰირჰოჯა, ჰორასანის რაიონი (Yukarıtahırhoca, Horasan İlçesi)	
60	ზემო ჩაქმაქი	იუქარიჩაქმაქი, ფასინლერის რაიონი (Yukarıçakmak, Pasinler İlçesi)	
61	თავმანჯიკი	თავმანჯიკი, ჰორასანის რაიონი (Tavşancık, Horasan İlçesi)	
62	თეკნეჯიკი	თეკნეჯიკი, ჰორასანის რაიონი (Teknecik, Horasan İlçesi)	
63	თენზილე	დერებაში, ქოფრუქოის რაიონი (Derebaşı, Köprüköy İlçesi)	
64	თეფეჯიკი	თეფეჯიკი, ფასინლერის რაიონი (Tepecik, Pasinler İlçesi)	
65	თიზგი	აშიტლარი, ფასინლერის რაიონი (Aşıtlar, Pasinler İlçesi)	
66	თიმარ იაილასი	იაილა, ფასინლერის რაიონი (Yayla, Pasinler İlçesi)	
67	თიმარი	თიმარი, ფასინლერის რაიონი (Tımar, Pasinler İlçesi)	
68	თოდავირანი	ქუქურთლუ, ჰორასანის რაიონი (Kükürdü, Horasan İlçesi)	თოთავერანი
69	თორთანი	უზუნარკი, ფასინლერის რაიონი (Uzunark, Pasinler İlçesi)	
70	თოფჩუ	თოფჩუ, ქოფრუქოის რაიონი (Topçu, Köprüköy İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
71	იაზილიტაში	იაზილიტაში, ჰორასანის რაიონი (Yazılıtaş, Horasan İlçesi)	
72	იაღანი	იაღანი, ქოფრუქოის რაიონი (Yağan, Köprüköy İlçesi)	
73	იეკაბადი	ჩაკირტაში, ფასინლერის რაიონი (Çakırtaş, Pasinler İlçesi)	ეკებადი
74	იემლიკი	იემლიკი, ქოფრუქოის რაიონი (Yemlik, Köprüköy İlçesi)	
75	იენიქოი	იენიქოი, ფასინლერის რაიონი (Yeniköy, Pasinler İlçesi)	
76	ილანლი	ილანლი, ქოფრუქოის რაიონი (Yılanlı, Köprüköy İlçesi)	
77	ილიმი	ჩაირდიუზუ, ჰორასანის რაიონი (Çayırdüzü, Horasan İlçesi)	
78	იუზვირანი	იუზორენი, ჰორასანის რაიონი (Yüzören, Horasan İlçesi)	
79	ილდელი	ილდელი, ჰორასანის რაიონი (İğdeli, Horasan İlçesi)	
80	ილირბილირი	ილირბილირი, ჰორასანის რაიონი (İğribiğir, Horasan İlçesi)	ეზირბეზირი
81	იშკი	აღჯაშარი, ქოფრუქოის რაიონი (Ağcaşar, Köprüköy İlçesi)	იშხუ
82	კადიჯელალი	კადიჯელალი, ჰორასანის რაიონი (Kadıcılal, Horasan İlçesi)	
83	კაინარჯა	კაინარჯა, ჰორასანის რაიონი (Kaynarca, Horasan İlçesi)	
84	კალბულასი	იემილიოზი, ჰორასანის რაიონი (Yeşilöz, Horasan İlçesi)	გალბულასი
85	კალენდერი	კალენდერი, ჰორასანის რაიონი (Kalender, Horasan İlçesi)	
86	კანატლი(მეზრა)	კანატლი, ქოფრუქოის რაიონი (Kanatlı, Köprüköy İlçesi)	
87	კანტარკაია	კანტარკაია, ჰორასანის რაიონი (Kantarkaya, Horasan İlçesi)	კარაივათი
88	კარაბიკი	კარაბიკი, ჰორასანის რაიონი (Karabıyık, Horasan İlçesi)	
89	კარაველეთი	კარაველეთი, ფასინლერის რაიონი (Karavelet, Pasinler İlçesi)	
90	კარაკილისე	ინჯესუ, ჰორასანის რაიონი (İncesu, Horasan İlçesi)	
91	კარაკოჩი	კარაკოჩი, ქოფრუქოის რაიონი (Karakoç, Köprüköy İlçesi)	
92	კარაკოჩი(მეზრა)	კარაკოჩი, ქოფრუქოის რაიონი (Karakoç, Köprüköy İlçesi)	
93	კარაფინარი(მეზრა)	კარაფინარი, ქოფრუქოის რაიონი (Karapınar, Köprüköy İlçesi)	
94	კარაჩუკა	კარაჩუკა, ჰორასანის რაიონი (Karacıhı, Horasan İlçesi)	
95	კარაჯაიორანი	კარაჯაიორანი, ჰორასანის რაიონი (Karacaören, Horasan İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
96	კეპენეკი	კეპენეკი, ჰორასანის რაიონი (Kepenek, Horasan İlçesi)	
97	კერინკარი	კაიაბაში, ჯოფრუქოის რაიონი (Kayabaşı, Köprükőy İlçesi)	
98	კიზილიორანი	კიზილიორენი, ფასინლერის რაიონი (Kızılören, Pasinler İlçesi)	
99	კიზილჯა სუფლა	აშაღიკიზილჯა, ჰორასანის რაიონი (Aşağıkızılca, Horasan İlçesi)	
100	კიზლარკალე	კიზლარკალე, ჰორასანის რაიონი (Kızılarkale, Horasan İlçesi)	
101	კინდედი	ალთინბაშაკი, ფასინლერის რაიონი (Altınbaşak, Pasinler İlçesi)	გინდედი
102	კინდიგოთი	დაუთეფე(?), ჯოფრუქოის რაიონი (Dautefe(?), Köprükőy İlçesi)	კინდაგუთი, კინდილუთი
103	კირეჩლი(მეზრა)	კირეჩლი, ფასინლერის რაიონი (Kireçli, Pasinler İlçesi)	
104	კირიკი	კირიკი, ჰორასანის რაიონი (Kırık, Horasan İlçesi)	
105	კომაგორი	ქირეგოზელერი, ჰორასანის რაიონი (Kırkgözel, Horasan İlçesi)	კომასორი
106	კორუჯუკი	კორუჯუკი, ფასინლერის რაიონი (Korucuk, Pasinler İlçesi)	
107	კულუჩი	აშაღიტაჰირჰოჯა, ჰორასანის რაიონი (Aşağıtahırhoca, Horasan İlçesi)	ტაიჰოჯა სუფლა
108	მალი კომუ	პელიტლი, ფასინლერის რაიონი (Pelitli, Pasinler İlçesi)	
109	მარიფეთი	მარიფეთი, ჯოფრუქოის რაიონი (Marifet, Köprükőy İlçesi)	
110	მასლაპათი	მურატბაღი, ჰორასანის რაიონი (Muratbağı, Horasan İlçesi)	კუტლუტაში
111	მასრა	გუზელაიალა, ჰორასანის რაიონი (Güzelyayla, Horasan İlçesi)	
112	მალარაჯიკი	მალარაჯიკი, ჰორასანის რაიონი (Mağaracık, Horasan İlçesi)	
113	მენდევენი	ბუღდაილი, ჯოფრუქოის რაიონი (Bugdaylı, Köprükőy İlçesi)	
114	მენევიურთი	ქუჩუკკონაკი, ჰორასანის რაიონი (Küçükkonak, Horasan İlçesi)	
115	მესჯითლი	სოილემეზი, ჯოფრუქოის რაიონი (Söylemez, Köprükőy İlçesi)	
116	მეჯელდი	ოვენლერი, ფასინლერის რაიონი (Övenler, Pasinler İlçesi)	მუჯელდი
117	მიადინი	არდიჩლი, ფასინლერის რაიონი (Ardıçlı, Pasinler İlçesi)	
118	მიგნარინი	ბუიუქდერე, ფასინლერის რაიონი (Büyükdere, Pasinler İlçesi)	კირნუჩი
119	მიშკი	ფინარლი, ჰორასანის რაიონი (Pınarlı, Horasan İlçesi)	
120	მოლააჰმეტი	მოლააჰმეტი, ჰორასანის რაიონი (Mollaahmet, Horasan İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
121	მოლამელიქი	მოლამელიქი, ჰორასანის რაიონი (Mollamelik, Horasan İlçesi)	
122	ონკომი	ულუმუ, ფასინლერის რაიონი (Üğümü, Pasinler İlçesi)	ოგომი, უგუმუ
123	ოკულარი	ოკულარი, ჰორასანის რაიონი (Okcular, Horasan İlçesi)	
124	ორდუზუ	ჩიჩეკლი, ფასინლერის რაიონი (Çiçekli, Pasinler İlçesi)	ორტუზი
125	პაზაჰური	ორთაკლარი, ქოფრუქოის რაიონი (Ortaklar, Köprüköy İlçesi)	
126	პატარა ტუ	ქუშუქტუი, ფასინლერის რაიონი (Küçüküy, Pasinler İlçesi)	ტუი, ორტორუ, ვორტორუ
127	პერტაგი	საკსი, ფასინლერის რაიონი (Saksi, Pasinler İlçesi)	პერტეკი
128	პინადუზი	დიკილი, ჰორასანის რაიონი (Dikili, Horasan İlçesi)	პინატუზი
129	პირალი	პირალი, ჰორასანის რაიონი (Pirali, Horasan İlçesi)	
130	პირჰასანი	პირჰასანი, ჰორასანის რაიონი (Pirhasan, Horasan İlçesi)	
131	პორსუკი	პორსუკი, ფასინლერის რაიონი (Porsuk, Pasinler İlçesi)	
132	რაბათი	ჩალიიაზი, ფასინლერის რაიონი (Çalıyazi, Pasinler İlçesi)	
133	სანამერი	ჰაჯიაჰმეტი, ჰორასანის რაიონი (Hacıahmet, Horasan İlçesi)	კუმბურნუ
134	სანსორი	ტაშლიგუნეი, ფასინლერის რაიონი (Taşlıgüney, Pasinler İlçesi)	სანასორი
135	საჩლიკი	საჩლიკი, ჰორასანის რაიონი (Saçlık, Horasan İlçesi)	
136	სეიდ ალ კომუ	დილეკი, ქოფრუქოის რაიონი (Dilek, Köprüköy İlçesi)	
137	სეკმანი	სეკმანი, ჰორასანის რაიონი (Sekman, Horasan İlçesi)	
138	სერჩებოლაზი	სერჩებოლაზი, ფასინლერის რაიონი (Serçeböğazi, Pasinler İlçesi)	
139	სითავეთი	ბაჰჩე, ჰორასანის რაიონი (Bahçe, Horasan İlçesi)	
140	სიჩანკალე სუფლა	აშაღიჩამლიკალე, ჰორასანის რაიონი (Aşağıcamlıkale, Horasan İlçesi)	
141	სოსი	ილიტაში, ფასინლერის რაიონი (Yığıttaşı, Pasinler İlçesi)	
142	სულუგუ	ეღირმეზი, ქოფრუქოის რაიონი (Eğirmez, Köprüköy İlçesi)	სულუგი
143	სურბოლანი	იორენტაში, ქოფრუქოის რაიონი (Örentaş, Köprüköy İlçesi)	ჰარაბე სურბეჰკანი
144	ტავტიქერი	სავათლი, ქოფრუქოის რაიონი (Savatlı, Köprüköy İlçesi)	
145	ტალუნსი	კარატაშლარი, ქოფრუქოის რაიონი (Karataşlar, Köprüköy İlçesi)	ტავონისი, ტავონცი

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
146	ტაშდელენი	ტაშდელენი, ჰორასანის რაიონი (Taşdelen, Horasan İlçesi)	
147	ულკასიმი	ბულკასიმი, ფასინლერის რაიონი (Bulkasim, Pasinler İlçesi)	ბულღასიმი
148	უტუქ(ურარტული?)	ბუიუტკუი, ფასინლერის რაიონი (Büyüktay, Pasinler İlçesi)	ტუ, დიდი ტუ
149	პასიანი	ფასინლერი, ფასინლერის რაიონი (Pasinler, Pasinler İlçesi)	ფასიანოი, ფასენეჩი, ვალარშევანი, პასანაბადი, ფასინ ულია, პასანკალე
150	ფეძეკიკი	ფეძეკიკი, ჰოფრუქოის რაიონი (Pekcik, Köprükçy İlçesi)	ფაგოჯუკი
151	ფისიანლი კომუ	იავუზლუ, ფასინლერის რაიონი (Yavuzlu, Pasinler İlçesi)	
152	ფისიკლი	დუათეპე, ჰოფრუქოის რაიონი (Duatete, Köprükçy İlçesi)	
153	ფულური	სუნაკი, ფასინლერის რაიონი (Sunak, Pasinler İlçesi)	ფულური
154	ფორიგი(ნასოფლარი)	ჰორასანის რაიონი (Horasan İlçesi)	
155	ფუსუდერე	ფუსუდერე, ფასინლერის რაიონი (Pusudere, Pasinler İlçesi)	
156	ქეთვანი	იასტიკთეპე, ფასინლერის რაიონი (Yastiktepe, Pasinler İlçesi)	
157	ქეივანქი	ტაშკაინაკი, ფასინლერის რაიონი (Taşkaynak, Pasinler İlçesi)	ქევანეჩი
158	ქეზმო დანიშმენდი	დანიშმენტი, ჰორასანის რაიონი (Danışment, Horasan İlçesi)	
159	ქეზმო კიზილკალე	ამალიკიზილკალე, ჰოფრუქოის რაიონი (Ağaçkızılale, Köprükçy İlçesi)	
160	ქეზმო ჩაკმაკი	ამალიჩაკმაკი, ჰოფრუქოის რაიონი (Ağaççakmak, Köprükçy İlçesi)	
161	ქირთაბაზი	კიკონაკი, ჰოფრუქოის რაიონი (Kırıkonak, Köprükçy İlçesi)	ქართაბაზი, ქარდაბაზი
162	ქოთანდიოზუ	ქოთანდიოზუ, ფასინლერის რაიონი (Kotandüzü, Pasinler İlçesi)	
163	ქოფრუქოი	ქოფრუქოი, ჰოფრუქოის რაიონი (Köprükçy, Köprükçy İlçesi)	გამურჩი, ჩოზანდედე ქოფრუსუ
164	ქურთქალმაზი	სარიტაში, ჰოფრუქოის რაიონი (Sarıtaş, Köprükçy İlçesi)	
165	ლოჯიკ კომუ	გეიკლი, ჰოფრუქოის რაიონი (Geyikli, Köprükçy İlçesi)	
166	შეიხიუსუფი	შეიხიუსუფი, ჰორასანის რაიონი (Şeyhyusuuf, Horasan İlçesi)	
167	ჩამლიჯა კომუ	ჩამლიჯა, ფასინლერის რაიონი (Çamlıca, Pasinler İlçesi)	
168	ჩამურლი	ჩამურლუ, ჰორასანის რაიონი (Çamurlu, Horasan İlçesi)	
169	ჩერმიკსუ	ილიკასუ, ჰოფრუქოის რაიონი (Ilicasu, Köprükçy İlçesi)	
170	ჩოღენდერი	ჩოღენდერი, ფასინლერის რაიონი (Çöğender, Pasinler İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
171	ჩულლუ	ჩულლუ, ქოფრუქის რაიონი (Çullu, Köprüköy İlçesi)	
172	ძანძალი	აქაატაში, ჰორასანის რაიონი (Akçataş, Horasan İlçesi)	ზანზაკი
173	ხანეკე	გოქჟე, ჰორასანის რაიონი (Gökçe, Horasan İlçesi)	
174	ხაჩლი	ხაჩლი, ჰორასანის რაიონი (Harçlı, Horasan İlçesi)	ხაჩლუ
175	ხესინკარი	სოღუსუ, ქოფრუქის რაიონი (Soğuksu, Köprüköy İlçesi)	ხარსინკარი
176	ხიზირილიასი	ხიზირილიასი, ჰორასანის რაიონი (Hızırilyas, Horasan İlçesi)	
177	ხოდგი	ბულგურლუ, ჰორასანის რაიონი (Bulgurlu, Horasan İlçesi)	ხადიკი
178	ხოზევანისი	აქამი, ქოფრუქის რაიონი (Akçam, Köprüköy İlçesi)	
179	ხორასანი	ჰორასანი, ჰორასანის რაიონი (Horasan, Horasan İlçesi)	ფასინი სუფლა
180	ხორომი ულია	იუკანჰორუმი, ჰორასანის რაიონი (Yukanhorum, Horasan İlçesi)	
181	ხოსრავერანი	აქათოფრაკი, ჰორასანის რაიონი (Akçatoprak, Horasan İlçesi)	ხოსროვერანი
182	ხოტიკი	იუკანაკტაში, ჰორასანის რაიონი (Yukanaktaş, Horasan İlçesi)	
183	ხოფიკი	იაფაღილი, ქოფრუქის რაიონი (Yapağılı, Köprüköy İlçesi)	
184	ხოშაბი	დონერტაში, ჰორასანის რაიონი (Dönertaş, Horasan İlçesi)	ხოშოვი
185	ჯიჯექრეკი	გუნდეღერი, ჰორასანის რაიონი (Gundeğer, Horasan İlçesi)	ჯიჯეკრაგი
186	ჰავნიკი	გუზელჰისარი, ქოფრუქის რაიონი (Güzelhisar, Köprüköy İlçesi)	ავნიკონი, ავნიკი
187	ჰაიდარკომუ	ჰაიდარლი, ჰორასანის რაიონი (Haydarlı, Horasan İlçesi)	
188	ჰაიდარკომუ სუფლა	იაილაკიკი, ჰორასანის რაიონი (Yaylacık, Horasan İlçesi)	
189	ჰაიქურდი	კევენლიკი, ფასინლერის რაიონი (Kevenlik, Pasinler İlçesi)	
190	ჰამიდინ კომუ	ტაშაღილი, ფასინლერის რაიონი (Taşağlı, Pasinler İlçesi)	გომა ლაზა
191	ჰანაჰმეტი	ჰანაჰმეტი, ფასინლერის რაიონი (Hanahmet, Pasinler İlçesi)	
192	ჰარასუნნი	ქირქლარი, ჰორასანის რაიონი (Kırklar, Horasan İlçesi)	ჯირასუნნი
193	ჰასანაღა(მეზრა)	ჰასანაღა, ქოფრუქის რაიონი (Hasanağa, Köprüköy İlçesi)	
194	ჰასანბეი	ჰასანბეი, ჰორასანის რაიონი (Hasanbey, Horasan İlçesi)	
195	ჰაჯიჰალილი	ჰაჯიჰალილი, ჰორასანის რაიონი (Hacıhalil, Horasan İlçesi)	

	სოფლის ისტორიული სახელწოდება	სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდება (რაიონის მითითებით)	სოფლის სახელწოდების სხვა ვერსიები
196	ჰერანი	ქირქდიქმე, ჰორასანის რაიონი (Kırkdikme, Horasan İlçesi)	
197	ჰიზარდერე	ჰიზარდერე, ჰორასანის რაიონი (Hızardere, Horasan İlçesi)	
198	ჰინცკი	კურბანჯაირი, ფასინლერის რაიონი (Kurbançayırı, Pasinler İlçesi)	ჰინსი
199	ჰომიგი	იეშილოზი, კოფრუქოს რაიონი (Yeşilöz, Köprüköy İlçesi)	

ლიტერატურა

ველია ჩელეზის „მოგზაურობის წიგნი“ (1971) თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევები დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“.

ველია ჩელეზის „მოგზაურობის წიგნი“ (1973) თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევები დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. II, გამომცემლობა „მეცნიერება“. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“.

ინგოროყვა, პ. (1954) გიორგი მერჩულე. ქართველი მწერალი მათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, ნაწილი პირველი, რედ. ვ. დონდუა, თბილისი, „საბჭოთა მწერალი“.

იოანე მაგიკონიანი. (1941) ტარონის ისტორია, ერევანი. სომხურ ენაზე.

იოანე მაგიკონიანი. (1853) წმინდა ნერსისის ისტორია და წმინდანთა ნაწილების აღმოჩენა. ვენეცია. სომხურ ენაზე.

სამუშია, გ. (2003) ბიზანტიურ-ქართულ-სომხური სამხედრო კოალიცია თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ (ბასიანის ბრძოლა), ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, შრომები, 349, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

სამუშია, გ. (2005) ქართული წყაროები ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ, კრებული: ქართული დიპლომატია, წელწდებული №12, რედ. როინ მეტრეველი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქართული სახელმწიფო და სახალხო დიპლომატიის ისტორიის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ქართლის ცხოვრება. (1955) ტომი I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, სახელგამი.

ქართლის ცხოვრება. (1959) ტომი II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, საბჭოთა საქართველო.

Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia). (2014) The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba, Editor in Chief of the English edition: Prof. S. Jones (USA), Georgian National Academy of Sciences, Tbilisi, ARTANUJI Publishing.

Aydın, D. (1998) *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Dizi VII, Sayı 151, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. [აიდინი, 1998, ერზურუმის საბეგლარბეგოს დაარსება და გაფართოება, თურქულ ენაზე].

Belli, O. (2011) „Eskiçağ'da Erzurum Bölgesi“, *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Ed-ler: E. Yazıcı ve H. Bozoğlu, Erzurum, Erzurum İl Özel İdaresi. s. 17-40. [ბელი, 2011, ერზურუმის რეგიონი უძველეს პერიოდში, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A. (2001) „1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları“, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2* İzmir, 22-26 Mayıs, 2000. Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, s. 71-82. [ჯელიანი, 2001, ერზინჯანის და ერზურუმის 1999 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A. (2003) „2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları“, *20 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2* Ankara, 27-31 Mayıs, 2002. Ankara, Kültür Bakanlığı Döşüm Basımevi, s. 311-324. [ჯელიანი, 2003, ერზინჯანის, ერზურუმის და ყარსის პროვინციების 2001 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A. (2004) „2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları“, *21 Araştırma Sonuçları Toplantısı.Cilt 2*Ankara, 26-31 Mayıs, 2003. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, s. 263-272. [ჯეილანი, 2004. ერზინჯანის, ერზურუმის, ყარსის და იღდირის პროვინციების 2002 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A., Bingöl, A. ve Topaloğlu, Y. (2008) „2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları“, *25 Araştırma Sonuçları Toplantısı.Cilt 3*Kocaeli, 28 Mayıs-01 Haziran, 2007. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, s. 129-148. [ჯეილანი და სხვ., 2008, ერზინჯანის, ერზურუმის, ყარსის და იღდირის პროვინციების 2006 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A., Günaşdı, Y., Özgül, O., Ceylan, N., Üngör, İ. ve Kalmış, G. (2018) „Erzincan – Erzurum İleri Yüzey Araştırması (2016)“, *35 Araştırma Sonuçları Toplantısı.Cilt 1*.Bursa, 22-26 Mayıs, 2017. Bursa, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, s. 85-102. [ჯეილანი და სხვ., 2018, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2016 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, A., Üngör, İ., Özgül, O., Ceylan, N., Günaşdı, Y. ve Bingöl, A.(2017) „2015 Yılı Erzincan – Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları“, *34 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2* Edirne, 23-27 Mayıs, 2016. Edirne, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, s. 25-50. [ჯეილანი და სხვ., 2017, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2015 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Ceylan, N., Günaşdı, Y., Üngör, İ., Özgül, O., Topaloğlu, Y., Bingöl, A. ve Ceylan, A.(2015) „2013 Yılı Erzincan – Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları“, *32 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2* Gaziantep, 02-06 Haziran, 2014. Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, s. 71-92. [ჯეილანი და სხვ., 2015, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2013 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Günaşdı, Y., Topaloğlu, Y., Bingöl, A. ve Ceylan, A. (2012) „2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları“, *29 Araştırma Sonuçları Toplantısı.Cilt 3*.Malatya, 23-28 Mayıs, 2011. Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 49-70. [გუნაშდი და სხვ., 2012, ერზინჯანის, ერზურუმის, ყარსის და იღდირის პროვინციების 2010 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Günaşdı, Y., Üngör, İ. ve Ceylan, A. (2020) „2019 Yılı Erzurum-Erzincan İleri Yüzey Araştırması“, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 26*, Ed. A. Bingöl, Kafkas Üniversitesi Ofset Tesisleri, Kars, s. 661-684. [გუნაშდი და სხვ., 2020, ერზურუმის და ერზინჯანის პროვინციების 2019 წლის ზედაპირული კვლევა, თურქულ ენაზე].

Güneri, A. S. (1987) „Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması V. Araştırma Sonuçları Toplantısı.II. Ankara, 6-10 Nisan, 1987. Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 45-76. [გუნერი, 1987, ერზურუმის არეალის გორანამოსახლარების ზედაპირული კვლევა, თურქულ ენაზე].

Kadıoğlu, H. H. (2020) *Bir Pasin Kitabı*, Erzurum, Pasinler Belediyesi Yayınları-1. [ქადიოღლუ, 2020, ზოგადი ცნობარი ფასინღერის რაიონის შესახებ, თურქულ ენაზე].

Karageçi, M. ve Günaşdı, Y.(2019) „Erzurum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale“, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 24*, Ed. A. Bingöl, Kafkas Üniversitesi Ofset Tesisleri, Kars, s. 649-667.[კარაგეჩი და სხვ., 2019, ჰარამის ციხე - ურარტული ციხე ერზურუმის რეგიონში, თურქულ ენაზე].

Karaosmanoğlu, M., Işık, M. ve Can, B. (2003) „2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırmaları“, *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 1*. Ankara, 27-31 Mayıs, 2002. Ankara, Kültür Bakanlığı Döşim Basımevi, s. 345-356. [კარაოსმანოღლუ და სხვ., 2003, ერზურუმის მხარის 2001 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].

Karaosmanoğlu, M., Işık, M. ve Can, B. (2004) „2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması“, *21 Araştırma Sonuçları Toplantısı.Cilt 1*. Ankara, 26-31 Mayıs, 2003. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim

- Basımevi, s. 301-310. [კარაოსმანოღლუ და სხვ., 2004, ფასინღერის მხარის 2002 წლის ზედაპირული კვლევა, თურქულ ენაზე].
- Kiliç, Ü. (2010) „XIX Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskan Yapısı“, *A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Tæd 42*, Ed. M. Akpunar, Kafkas Üniversitesi, Erzurum, s. 241-257. [კილიჩი, 2010, ფასინღერის სოფლების დემოგრაფია XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, თურქულ ენაზე].
- Özgül, O. (2011) *Eskiçağda(Yukarı) Aras Vadisi*, Doktora Tezi, Erzurum. [ოზგული, 2011, არაქსის ხეობის ზემო წელი უძველეს პერიოდში, თურქულ ენაზე].
- Özgül, O., Ceylan, A., Bingöl, A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y. ve Üngör, İ. (2013) „2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları“, *30 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2. Çorum*, 28 Mayıs – 1 Haziran, 2012. Çorum, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 277-292. [ოზგული და სხვ., 2013, ერზინჯანის, ერზურუმის, ყარსის და ილიდირის პროვინციების 2011 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].
- Özkaya, V. (1994) „Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması“, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 24-28 Mayıs, 1993. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 379-395. [ოზკაია, 1994, ზედაპირული კვლევა ჰორასანის რაიონის სოფელ ალიჩეირეკში, თურქულ ენაზე].
- Sagona, C. and Sagona, A. (2001) „An Archaeological Survey of The Erzurum Plain, 1999“, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2. İzmir*, 22-26 Mayıs, 2000. Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, s. 67-69. [საგონა და სხვ., 2001, ერზურუმის 1999 წლის არქეოლოგიური კვლევა, ინგლისურ ენაზე].
- Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y., Bingöl, A. ve Ceylan, A. (2011) „2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İleri Yüzey Araştırmaları“, *28 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 2. İstanbul*, 24-28 Mayıs, 2010. Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, s. 1-19. [ტოპალოღლუ და სხვ., 2011, ერზინჯანის, ერზურუმის, ყარსის და ილიდირის პროვინციების 2009 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].
- Topaloğlu, Y. (2009) „Eskiçağda Pasin Ovası“, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3*, Ed. A. Bingöl, Kafkas Üniversitesi Ofset Tesisleri, Kars, s. 245-265. [ტოპალოღლუ, 2009, ბასიანის ველი უძველეს პერიოდში, თურქულ ენაზე].
- Üngör, İ., Bingöl, A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y., Ceylan, N., Özgül, O. ve Ceylan, A. (2014) „2012 Yılı Erzincan – Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları“, *31 Araştırma Sonuçları Toplantısı. Cilt 1. Muğla*, 27-31 Mayıs, 2013. Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, s. 61-77. [უნგორი და სხვ., 2014, ერზინჯანის და ერზურუმის პროვინციების 2012 წლის ზედაპირული კვლევები, თურქულ ენაზე].
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z. ve Kindiğili, M. L. (2011) „Erzurum'un Tarihi Eserleri“, *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Ed-ler: E. Yazıcı ve H. Bozoğlu, Erzurum, Erzurum İl Özel İdaresi, s. 91-208. [იურტაზი და სხვ., 2011, ერზურუმის ისტორიული ძეგლები, თურქულ ენაზე].

მასალები ელექტრონული სახით

<https://nisanvanmap.com/?y=Kurban%C3%A7ay%C4%B1r%C4%B1&v=&t=&crv=TR&ua=10>
[ონლაინ]. (წვდომის დრო: 20 ნოემბერი 2022), თურქულ ენაზე].

<https://nisanvanmap.com/> [ონლაინ]. (წვდომის დრო: 20 ნოემბერი 2022), თურქულ ენაზე].